

પ્રેમભક્તિ - મન્યમહેશ્વર

મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત

શકુન્તલાનું સંભારણું

સમશ્લોકી ભાષાન્તર

નહાનાલાલ દશપતરામ કવિ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી]

વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૭

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૬

સંલગ્ન ૨૭૩

વિષય ૪૬

કતોને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક: ન્હાનાલાલ કલપતરામ કવિ,

ભદ્ર, અમદાવાદ, નં. ૧

આવૃત્તિ ૧ લી ૧૯૨૬ પ્રત ૧૦૦૦

આવૃત્તિ ૨ જી ૧૯૨૬ પ્રત ૧૧૫૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

ષ. સ. ૧૯૨૭ ની સાલ પછી પ્રત્યેક ગ્રન્થની
પ્રત્યેક પ્રત ઉપર કતોની ટૂંકી સહી હોય છે.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ—અમદાવાદ

મુદ્રક: ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા ✕

મહાકવિ કાલિદાસ વિરચિત

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકનું

સમશ્લોકી ભાષાન્તરઃ

શકુન્તલાનું સંભારણું

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

વિ. સં. ૧૯૮૫

ઈ. સ. ૧૯૨૯

કીર્તિ સવા રૂપીઆ

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઇન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬, ન્દાના ન્દાના રાસ, ભાગ ૧ લો (૬ ઠી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૧
૮, જયા-જયન્ત (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩ જી આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦, ઉષા (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨, રાજર્ષિ ભરત	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલી	૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬, વૈષ્ણવી પોડશ ગ્રન્થો, સમશ્લોકી	૧૯૨૫

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાલાનાં નવીન ગ્રન્થો અને આવૃત્તિઓ

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૭, શકુન્તલાનું સંભારણું, સમશ્લોકી (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૮, કુરુક્ષેત્ર: પ્રથમ કાંડ, યુગપલટો: (૬ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૯, કુરુક્ષેત્ર: દ્વાદશકાંડ, મહાસુદર્શન: (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૧૦, ઉદ્દ્યોધન	૧૯૨૭
૧૧, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ	૧૯૨૭
૧૨, સંસારમન્થન (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૧૩, વિશ્વગીતા (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૧૪, ઇન્દુકુમાર, અંક ૨ જો	૧૯૨૭
૧૫, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૨ જો (૨ જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૧૬, ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૧૭, જહાંગીર-દૂરજહાન	૧૯૨૮
૧૮, કુરુક્ષેત્ર: ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	૧૯૨૮
પંચમ કાંડ, પ્રતિજ્ઞાદંડ	૧૯૨૮

૧૯૨૯માં છપાશે

પ્રમાવૃત્તિ

ઇન્દુકુમાર, અંક ૩ જો, સમર્પણ
જહાનશાહ અકબરશાહ
કેપનિષદો, સમશ્લોકી
મન્થન
મોધન

ક્ષેત્ર: તૃતીય કાંડ, નિર્ધાર

દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્ધોષ

નવીન આવૃત્તિઓ

પ્રેમકુંજ
રાજર્ષિ ભરત
મેઘદૂત
ઉદ્દ્યોધન

શુભરકુંજની રસરસિયેણ શકુંતલાઓ !

- ૧, 'હસ્તિનાપુરને પાટે રાજર્ષિ' શું તપસ્વિની,
આભે ચન્દ્રકલા જેવી, સિંહાસને વિરાજશે,
ચક્રવર્તી થશે ત્હારે;' એવું પૂર્વે હતું વર.
- ૨, ઉગ્યા પછી બહુ ય આથમતા જ સૂર્ય,
વીતી બહુ ય રજની પથુ પૂર્ણિમાની;
નક્ષત્ર રાશિ અહ-કંઠ ઉગી અસ્ત પામ્યા;
એ આર્ષ વાણુ ફળતો ન ઉગ્યો જ યોગ.
- ૩, ગંગોત્રી-જમનોત્રીના ઉર્મિઓ ઉછળ્યે જતા;
વિશ્વના બહેણુની પેઠે એ ય પાણી વહી જતાં.
- ૪, પછી મહાપુણ્યવતો યજ્ઞસ્વી,
સોળે કળા પૂનમચન્દ્ર જેવેદ્ર,
યમુનાતીરે ત્હાં પુરુવંશ આવ્યો;
ને સ્થાપિયું પૌરવપુર ત્યાંહિ.
- ૫, અઙ્ગેકથી અધિકા એ, શૃંગો શા ગિરિમાળને,
હતા મહાનુભાવો સૌ રાજર્ષિ હસ્તિનાપુરે.

૨

- ૬, હિમાદ્રિને ચરણુ હરિણો મ્હાલતાં મન્દ મન્દ,
ધેરાં ધેરાં ગગન ઉડતાં ધૂત્ર કેરાં વિમાન;
બેટી'તી જત્હાં સરિત, ઋષિના પુણ્યના બંહણુ જેવી,
ત્હાં વનખોખે વસતી મીઠડી કેા મૃગોમાં મૃગાક્ષી.

૭, સન્ધ્યાનાં ભગવાં અબ્બે ઝાંખી ચન્દ્રકલા સમી
આચ્છાદી વઢકલોમાં તે રસની રૂપલતા હતી.

૮, ફૂલડે ફૂલી ફૂલવેલ શી,
તપની ન્યોત સમી તપસ્વિની,
કવિતા સમ કાલિદાસની,
હતી એ શુદ્ધશીલા શકુન્તલા.

૯, માલિનીના જલચારા, હિમાદ્રિની વિભૂતિ, ત્હાં
રસિકોના રસધાટ, તપસ્વીનાં તપોવન.

૧૦, લીધાં-દીધાં પ્રેમીને પ્રેમી હૈયાં,
લીધા દીધા પ્રેમ શું પ્રેમકોલ;
માણ્યાં દિવસે, અવધિ આવ્યે રસીલા
છૂટાં પડિયાં પ્રેમનાં પંખીડાંઓ.

૩

૧૧, પછી હૈયાસૂતી સાધ્વી ઋષિઆતિથ્ય વીસરી;
અને એ ઋષિના શાપે વીસર્યો બહાલી રાજવી.

૧૨, ઇન્દ્રે તેડયા સંચર્યા રાજ સ્વર્ગે,
નિષ્કંટક ત્હાં કીધ એ સ્વર્ગભોમ;
પાછાં વળતાં, પુણ્યના પાક રૂપ,
પામ્યા પત્ની પુત્ર ને નિજ પ્રતિષ્ઠા.

૧૩, દુષ્યન્ત, ઇન્દ્રનો મિત્ર, હરિતનાપુરનો નૃપ,
સાધ્વી શકુન્તલાને યે વીત્યાં એવાં જ વિતક.

૧૪, કીધી વસન્તે ભૂલ કૌશિકે, ને
ગ્રીષ્મે કીધી કાંક શકુન્તલાએ;
સન્તાપ-અનુતાપતપે ભૂંસાઈ;
ભરતે પછી ભારતવર્ષ કીધો.

૧૫, ઉદાર માલિનીતટના તપોવનની તાપસી
હસ્તિનાપુરને પાટે, આભે ચન્દ્રકલા સમી,
સિંહાસને ચઢી, ત્હારે ચક્રવર્તી થયો નૃપ.

૪

૧૬, ચાર હજાર વર્ષોનાં બહાણાં વાઘ પછી ગયાં;
ત્હો ય તે રસનાં પૂર આજે એવાં વહી રહ્યાં.

૧૭, સાંદીપનિ, શિવ મહા, હરસિદ્ધ અંબા,
યોગીન્દ્ર ભર્તૃહરિ, વિક્રમ, કાલિદાસ,
ને કૂલકોમળી સુહાગી શકુન્તલા જ;
શિપ્રાતીરે અનુપ એ વર દેવરનો.

૧૮, વિક્રમાદિત્યની જાણે કીર્તિની કલગી, બલા !
કવિતાને ઉર્મિએડી ફરી જન્મી શકુન્તલા.

૧૯, મધ્યાહ્ન ભારત તાણું હતું મધ્યદેશે,
ત્હાં તેજનાં કિરણ કેરી ગૂંથાઈ મૂર્તિ;
પૂર્યો જ પ્રાણ પછી એ મંહી કાલિદાસે;
ચોખ્ખંડખ્યાત રસમૂર્તિ શકુન્તલા તે.

૨૦, પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર પૂરે ચન્દ્રિકાનાં સરોવરે;
એવાં આ છલકે અંકે સાતે યે રસનાં સરો.

૮

૫

૨૧, રસની, સ્નેહની, તપની, વડી ભારતજોત્રની,
કાલિદાસની વાર્તા આ અર્પું, હ્યો, ફળજો, સખિ !

૨૨, મુજ ગુર્જરકુંજવાસિનિ !
કોકિલકંઠિ ! કપોતપંખિણિ !
ઉડજો, પિયુને ઉડાવજો;
તુજને આભ અનન્ત નહોતરે.

૨૩, આર્યજૂનું આર્યોવર્ત થયું ભારતવર્ષ આ,
તે પૂર્વેથી રસ પાયે દુષ્યતને શકુન્તલા.

૨૪, નવપાંખની ઓ શકુન્તલા !
રસકોડે ઉછરેલી ઓ હલા !
તપને મ ભૂલીશ; જો ! ફળે
તપના આતપમાં રસાળ ઓ.

૨૫, પિયુને પ્રેમનાં પાળે એવાં કલ્યાણનાં અમી;
ભરત શા, લાડિલી ! ત્હારા થજો પુત્રો પરાક્રમી.

પ્રેમભક્તિ

પ્રસ્તાવના

શકુન્તલા એટલે નાટકોની રસરાણી.

મહારાજ કુબ્યન્તદેવે માલિનીતીરની એ તપસ્વિનીને હસ્તિ-
નાપુરને રાજસિંહાસને સ્થાપી. મહાકવિ કાલિદાસે હસ્તિનાપુરની એ
મહારાણીને રસજગતને રસસિંહાસને સ્થાપી. શકુન્તલા
શકુન્તલા એટલે તપસ્વિની, મહારાણી, રસેશ્વરી. શકુન્તલા એટલે
રંગભૂમિની મહાદેવી.

અને શકુન્તલાને હતા ત્રણ જનકો. મહેન્દ્રનું સિંહાસન ડોલાવતી
ઉત્તર તપસ્વીના સકલ પુણ્યસંચય ભાગ્યમાં સમર્પી જન્મદાતા તપસ્વી
કૌશિક એના દેહપિતા. તપોવનમાં એને ઉછેરતા, એના પ્રતિકૂળ
દેવને સન્તોષવા તીર્થયાત્રા કરતા, મહર્ષિ કપ્પ એના ધર્મપિતા. અને
રસઅંજલિ છાંટીને એને સંજીવનદાતા, ‘કવિકુલયુરુ’ બિરદથી પૃથ્વી-
પ્રખ્યાત રસર્ષિ કાલિદાસ એના રસપિતા. પરાક્રમી પુત્રોથી ધણીખરાં
વિશ્વવિખ્યાત થામ છે; રસપુત્રીની પરમ તપવાતી અને રસકથાથી
કાલિદાસ વિશ્વવિખ્યાત થયા.

કાલિદાસ એટલે શકુન્તલાના રસપિતા; શકુન્તલા એટલે કાલિ-
દાસની રસપુત્રી.

ભાસ્કરાચાર્ય ને લીલાવતી કરતાં ચે અધિકાં છે એ રસભો-
કનાં પિતાપુત્રી.

બિભ બિભ ભાવનાની પલટાતી ઋગ્વેદો, કાવ્યરસિકોની કાવ્ય-
રુચિના ચિત્રવિચિત્ર વિશ્લેષો, ઇતિહાસના અસ્તોદય, દ્વિજસુત્રીઓનાં
રહસ્યાર ને સન્ધ્યા, કલાનાં-સૌન્દર્યનાં-રસનાં ઉત્તરાયન
ઇતિહાસ વિશ્લે-
ષોમાં શકુન્તલા
નાટક.
ને દક્ષિણાયન; એ-એ હજાર વર્ષોનાં વિધવિધનાં અજ-
વાળાંઅન્ધારાંના રંગબેરંગી યુગાન્તર, કાળસાગરના
ભરતીઓટ સરિખડા, આવ્યા ગાળ્યા ને ગયા. પણ
અવિરત ડોલતા સાગર વચ્ચે ખડકશિખરે પુણ્યમન્દિર માંડી વિરા-

જતી મહાદેવીની પેઠે, શકુન્તલાનું રસમન્દિર, મહાકાળનાં એ જંગલ નિલ અને તોફાની ઉથલપાથલોમાં યે રહ્યું છે, એક જયધ્વજ ફરકાવતું, સદા અડોલ ને અખંડ. રસસાગરની વચ્ચોવચ્ચ રસની દીવાદાંડી સમી યુગયુગથી શકુન્તલા ઉભી છે; ને કંઈ કંઈ મછવાઓને તેમ જ સફરી જહાજોને એ રસાર્ણવના રસમાર્ગ દાખવે છે.

આજથી બત્રીશ વર્ષ ઉપર, ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં, મુંબઇનગરીમાં કાલિદાસ વિરચિત મૂળ સંસ્કૃત નાટક એક દક્ષિણી નાટક-મંડળીએ ભજવ્યું હતું, ને હું યે ત્યારે ત્યાં એક પ્રેક્ષક હતો. મધરાતના દોઢ વાગ્યા સૂધીમાં માત્ર પહેલા ચાર જ અંક ભજવાયા હતા. સેયં યાતિ શકુન્તલા વાળો શ્લોક તાળીઓના ધન્યવાદ વચ્ચે ત્રણ વાર ગવાયાનું આજે આટલે વર્ષે યે સાંભરે છે. સૂત્રધાર ઉચ્ચારે છે એમ સાચ્ચે જ અમિરુપ-ભૂચિષ્ઠા હતી એ પરિષદઃ નટી ભણે છે કે ન કિમપિ પરિદાસ્યતે એમ કાંઈ યે ત્યાં ઉણપ જેવું ભાસતું નહોતું:-સિવાય હું, કે મુજ સરિખા અન્ય કે. ત્યાં હોય તો તે. એ પ્રસંગે ખરેખર ! હું તો પ્રેક્ષક જ હતો, શ્રોતા ન હતો. શકુન્તલાના ને કાલિદાસના કાવ્ય-મહિમા જ મ્હને ત્યાં ખેંચી ગયા હતા. પણ દેવમન્દિરે દેવમૂર્તિ શું વાણુવાર્તા તો કેટકેટલાકે કીધી છે ? અને છતાં વાક્યકથા વિના ૫ તે એ મન્દિરવાતાવરણમાંથી ધાર્મિકતા ને પુણ્યમયતાનાં દેવભાતાં ભાવિક દર્શનોત્સવિયાં ઓછાં ભરી જતાં નથી. હું યે એ રસમન્દિરનો ભાવિક દર્શનોત્સવિયો હતો; ને કાલિદાસશકુન્તલાના રસધૂપના દેવસૌરભનો લેશે કંઈક ત્યાંથી લઈ વળ્યો હતો. ત્યારથી હતાં એમનાં મ્હને આકર્ષણ. બે ત્રણકે દાયકાની ભક્તિ પછી એ દેવમૂર્તિઓએ મુજ શું ઐલવા માંડ્યું છે.

અને આજે તો કોઈકે જ મહાપ્રજ્ઞની સાહિત્યકુંજ શકુન્તલાની રસપ્રતિમા વિનાની હશે. ભાષાન્તર એટલે જ છબિ, મૂળ નહોં. અને

ભાષાન્તર એટલે
જ છબિ

છતાં મૂર્તિપૂજક આપણી ભોમમાં કે અમૂર્તિપૂજક પર
ભોમમાં છબિવિહાણાં રસિકોનાં ઘર આજ કેટકેટલાં ?
આછી-અધૂરી આ ભાષાન્તરે છબિ જ છે. વસન્તમાં
ફૂલફોરમ થું ફોરમતું કાલિદાસનું પદલાલિત્ય જગજહેર છે. પ્રૌઢા
ગિર્વાણનું એ ગૌરવ સુકુમાર ગુજરાતીમાં કેટલુંક ઉતરશે ? ખ્વનિ
અને વ્યંગ તો આ નાટકમાં, ઘટાછૂપા કોકિલશબ્દ સમા, સ્થળે
સ્થળે ટહુકે છે. એ ટહુકાર સહુ યે સંજળાયા નહિ હોય; ને સાંજ-
જેલા ટહુકારના યે આમાં પડ્યા હશે. કાલિદાસની લાડકી બોલીનો
મંજુલ કલરવ મૃદુલ ગુજરાતીમાં ઝીલી શકાય; એ માધુર્ય આમાં
કેટલું ઝીલાયું છે તે તો રસપારખ જાણે. ગદ્યભાગમાં કાલિદાસીય
શબ્દરચના પાળવા પ્રયત્ન છે. શકુન્તલામાંની ગદ્યશૈલી સરલ ગદ્યશૈલી
નથી. લીલાથી, વિજ્ઞાસથી સંચરતી, કુંકમવર્ણી પગલાં પાડતી હંસગતિએ
જતી રસિકાની સમી એ ગદ્યશૈલી લલિત વિલાસશૈલી છે. આમાં તો
એનું ગુજરાતી અનુકરણ છે. એક ગુરુસ્થાને બે લઘુ, પિંગળશાસ્ત્રના
અક્ષરમેળમાં એટલી માત્રામેળતા મૂકવી, મહારે તો પા સદી-જૂની
વાત છે. શકુન્તલાનાં ચાર ખીજાં ગુજરાતી ભાષાન્તરો જોયાં છે,
ને ઓછોવધતો સહુનો યે ઋણિ છું. રસજગત જેને અપ્રતિમ ભાષે
છે ત્હેની આ પ્રતિમા ઉતારતો બેઠો છું એમાં યે ડહાપણ કેટલાંક
કદાચ નહીં કહે. છતાં યે આપણુ ગુજરાતીઓ વિક્રમસંવતના ઉપાસકો
છીએ; ને વિક્રમનો જયસંવત એ જ કાલિદાસનો રસસંવત. વિક્ર-
મથી ને કાલિદાસથી ને શકુન્તલાથી ગુજરાતીઓ તો વર્ષો ગણે છે,
અમાપ કાલને માપે છે. એ યુગવર્તી ને શકસૃષ્ટા ઇતિહાસપૂજ્યોની,
એમની અમૃતછાંટી રસવેલેથી જ વીણેલી ફૂલપાંખડીએ, આરતી
આજ ઉતારું છું.

જગતમાંની કેા વિરલ મહાપ્રજ્ઞઓએ જ નિજ રાજધાનીઓને
નિજ સંસ્કૃતિગંગાની ગંગોત્રીઓ કીધી છે. ઘણીખરી એ તો રાજ-

નગરસંસ્કૃતિ-
ની ગંગોત્રીઓ

મન્દિર ને સંસ્કૃતિમન્દિર પૃથક પૃથક રાખ્યાં છે. ગ્રીસરોમમાં રાજ્યધર્મ વિદ્યા કલા વ્યાપારનાં મન્દિરો એથેન્સમાં ને રોમમાં જ હતાં. ભારતવર્ષમાં નવીનદ ને પાટલીપુત્ર, હસ્તિનાપુર ને કાશી, તક્ષશીલા ને લવકોટ નિરનિરાળાં જ રહ્યાં છે. પેરિસમાં ક્રાન્સનું રાજમન્દિર ને સંસ્કૃતિમન્દિર ઉભય છે. ઈંગ્લાંડમાં ઓક્સફર્ડ ને લંડન નોખનોખાં છે. અર્વોચીન યુગની હિન્દુ પાટનગરીઓ-પૃથ્વીરાજની દિલ્હી, મહારાણાઓનું ચિતોડ, છત્રપતીનું પૂના, ખાલસાનું લાહોર-પાટનગરીઓ હતી, સંસ્કૃતિનગરીઓ ન હતી. છેક પ્રાચીન સમયમાં યે અયોધ્યા ને ચિત્રકૂટ, પૌરવપુર ને કણ્વશ્રમ જૂદાં જૂદાં હતાં. ભારતના ઈતિહાસમાં ઉજ્જયિની અપવાદ બાસે છે. સાંદીપનીનો આશ્રમે ત્યાં હતો, ને ભર્તૃહરિનું સિદ્ધાસને ત્યાં હતું; વિક્રમાદિત્યનું શકવર્તીત્વે ત્યાં હતું, કાલિદાસની કવિતા યે ત્યાં હતી. એ જ રાજનગરી હતી, એ જ ધર્મનગરી-મુક્તિપુરી હતી. બ્રહ્મચારી પયગમ્બર ઇશ્વ્ર ખ્રીસ્ત એના સમકાલિન હતા. ભૂગોળખગોળનું એ મધ્યખિન્દુ હતું, અક્ષાંશરેખાંશ ત્યાંથી મપાતા. અવન્તિકા ભારતવર્ષનું નાભિચક્ર હતી, વિરાટદેહનું યે તે ખરે મધ્ય ચક્ર હતી. આણુહર્ષવર્ધનના યુગમાં કનોજ હતું, કે તે પછી વિદ્યાભદ્રેલું વિજયનગર હતું, તેથી યે ઉજ્જયિની અધિકારી હતી. વિદ્યા લક્ષ્મી રાજપદ ધર્મમુગટ એ સર્વ યોગ સંગાથે પામે છે જ-ગતની વિરલી કેા ધન્ય નગરીઓ. એથેન્સ ને રોમ એવી ધન્ય નગરીઓ હતી; અવન્તિકા યે એવી ધન્ય વિરલી રાજનગરી હતી. મહાપ્રજ્ઞઓની સંસ્કૃતિગંગાઓ ત્યાંથી પ્રગટે છે. ભારતના મધ્ય યુગનાં અવન્તિકા એમ ભારતીય સંસ્કૃતિની પરમ ગંગોત્રી હતી.

મહાભારત એટલે આખ્યાનોનો મહાસાગર. ને શકુન્તલાની પ્રેમવાર્તા યે મૂળે મહાભારતમાં છે. આદિ પર્વના અધ્યાય ૬૯ થી

વાર્તાનું
વસ્તુગૂથણ

૭૪-એમ પાંચ અધ્યાયમાં શકુન્તલોપાખ્યાન વિસ્તરેલું છે. એમાં દુષ્કન્તશકુન્તલાની મિલનકથા છે, લોકાપવાદની બીરુતાથી પ્રિયતમાની ઉપેક્ષાકક્ષા છે; શાપવિ-

સ્મરણુકથા નથી, મુદ્રાઅભિજ્ઞાનકથા નથી. ભારતકારને-રામાયણ-કારને સંસાર પૂજ્ય હતો. એમના નાયકોને લોકાપવાદ મહાશત્રુથી યે અધિકાક્ષત કરતો. એમનાં કાવ્યઆદર્શ સંસારઆદર્શ હતાં. બ્રહ્મ-વેદી સમ સંસાર એમને વન્દનીય હતો. કલારસિક કાલિદાસને એ સાદી જનવાર્તા અધૂરી લાસી; મનુષ્યલોકની ભૂલો પ્રયત્નો ને લોકા-પવાદે અન્તર્સન્તોષ ન આપ્યો. એટલે વોંટી અને શાપના કથાભાગ કાલિદાસે ઉમેર્યાં; ને એટલા જ ઉમેરણુથી વાર્તા અને પાત્રોને ઉદ્ધાર્યાં. દુષ્યન્તરાજની બીરુતા કે ભૂલ ન હતી, પ્રિયાની ઉપેક્ષા એ તો શાપસંભ્રમ હતો. એ શાપે શકુન્તલાએ ન્હોતરેલો ન હતો, પણ ચિત્રતનુથી હૈયાસૂત્રીની એ સહજ હૃદયભૂલ હતી. અને પછી એ શાપને સફળ કરવાને મુદ્રિકાનું સંભારણું આપવાની વાર્તા આવશ્યક થઈ. આમ નાયનાઠા હૈયાળીની સહજ ભૂલનું મૂળ વાર્તાને રૂપાન્તર આપી હૃદયવાળા સહુનાં યે હૃદય કાલિદાસે શકુન્તલા બાણી આકર્ષ્યા; ને શાપતમસને માથે આળ ઝોઢાડી દુષ્યન્તરાજને નિર્દોષ ઠરાવ્યા. પૃથ્વીરાજાતી એવી મનુષ્યભૂલોને સમેટી લેઈ વિધિયોગની અગમ્ય ભૂમિકા ઉપર કવિએ વાર્તાને આમ મૂકી દીધી. સંસારપૂજતા સંસારરમ્ભતિ સરિખડા ભારતને એમ કલાના રંગ રહડ્યા. મહાકવિઓની કલા ઉચ્ચગામિની જ હોય; વાર્તાને પાત્રોને વાંચકને સંસારને પગથિયું યે ઉંચે રહડાવે. કાલિદાસની કાવ્યકલા રાજસૂને સાત્ત્વિકતામાં લદ્ધ જઈને મૂકે છે. પારસમણિને અડવે કથીરે સુવર્ણ થાય. મહાકવિઓ રસર્પિઓ છે; ને મહર્ષિઓની પેટે રસર્પિઓ પણ જમદુદ્ધારક જ હોય.

કાલિદાસનાં કે કાલિદાસની કાવ્યકલાનાં આજ સ્તુતિગાન ગાવાં એ તો ગાયું ગાવા જેવું છે. સંસ્કૃત સુભાષિતકારોએ કે છંદોજ રસ-ગુણજોએ શું ઉંછું રાખ્યું છે ? અને ત્હો યે કાલિદાસની કાવ્યકલાનાં સૌન્દર્યદર્શન તો યુગે યુગે સદા નવલત્ત જ થવાનાં.

કાલિદાસની
કાવ્યકલા

કાલિદાસની કાવ્યકલાનો પ્રથમ ગુણ તો ઉપર બાખ્યો તે છે. મહાકવિની કલા ઉદ્ધારક છે. વાર્તાને ને પાત્રોને ઉદ્ધારે છે, રાજસૂત્રને સાત્ત્વિક કરે છે, પાર્થિવમાંથી સૂક્ષ્મતા સરળે છે, ધન્વિન્દ્રજોત્યરને અગોત્યર લોકમાં સ્થાપે છે. વસ્તુગૂંથણીની કવિની રસચાતુરી સન્ત સમી કલ્યાણક ને ઉદ્ધારક છે.

કાલિદાસને વિલાસકવિ કહે છે; **કાલિદાસો વિલાસ :** એ સ્તુતિમંત્ર અધૂરો છે. ભાવલાલિત્ય, પદલાલિત્ય, ઉપમાલાલિત્ય; લાલિત્ય કાલિદાસનું જ. ને તેથી વિલાસ કવિની વિશેષતા ખોટી નહીં, પણ અધૂરી છે. કાલિદાસને વિલાસકવિ બાખનારાં કણ્વનાં ને મારીચનાં તપોવનો વીસરી જાય છે; રઘુવંશમાંના સ્વયંવરની રસસ્મૃતિઓમાં દિલીપનાં ઘેનુચર્યાનાં તપ બૂલી જાય છે. ભારતની રસકુંજેના કાલિદાસ રસરસિયા હતા; ને છતાં યે એ રસર્ષિ ભારતનાં તપોવનોના ઉવેખણહારા ન હતા. રસ ને તપ, રનેહ ને સંયમ, પુણ્ય ને પ્રાયશ્ચિત્ત ઉભયના જગમહિમા મહાકવિને સુગમ જ હતા.

કાલિદાસના Pathos : કાવ્યમાં નાટક રમ્ય, નાટકમાં શકુન્તલા, શકુન્તલામાં યોથો અંક, યોથા અંકમાં યે ચાર મ્લોકો; એ સુભાષિત-પ્રશસ્તિ કાલિદાસના Pathos ની પ્રશસ્તિ છે. કાલિદાસનું Heart-iology-હૃદયશાસ્ત્ર એકદેશી ન હતું. રામાયણભારતનાં સનાતન કાવ્યઆદર્શ સંકોચિત નથી, વિશાળ છે. પિતા દશરથ, માતા કુંતલા, ભરત ને લક્ષ્મણ સમી-પાંચ પાંડવો સમી પાંધવબેલડો, સીતા ને દ્રાપદી સમી સતી સાધ્વી પત્નીઓ; કાવ્યકલા એટલે સંવનનઉપાસક એ રસરસિયાનું બેલડદર્શન એ ભારતરામાયણનો કાવ્યઆદર્શ નથી. કુલદર્શન-સંસારદર્શન એ ભારતરામાયણની કાવ્યભાવના છે. શકુન્તલામાં એ કાવ્યભાવનાને કાલિદાસે સન્માની છે. શકુન્તલા એટલે માત્ર રસરસિયેણ નહિ. શકુન્તલા એટલે રસિકા, તપસ્વિની, પુણ્યમૂર્તિ મહાદેવી; દુષ્યન્તની પ્રિયતમા, કણ્વની ધર્મપુત્રી, ભારતની રાજમાતા, વનવેલીઓની સાહેલડી. રાધાકૃષ્ણ વર્ણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનુપમ

રસનાયિકા. છતાં સંસ્કારિતા ને સંસ્કૃતિની પૂર્ણપ્રતિમા. શકુન્તલા એટલે રસરસિયેણુ સંસારિણી.

ચિત્રમાંનાં ફૂલ ને વાડીમાંનાં ફૂલનો પ્રધાન ભેદ એ છે કે ચિત્રમાંનાં અનુકરણફૂલડાંમાં રંગદર્શન હોય, સૌરભદર્શન ન હોય. વાડીફૂલડાં તો રંગે રૂપાળાં ને સૌરભે મનોહારી હોય. એમ રસમ્બોધી કવિવરોની કાવ્યવાડીઓમાં વર્ણુદર્શનના મનોહારીત્વ ઉપરાંત ધ્વનિ-વ્યંજનના અદસ્ય દૈવી સુગન્ધ મધમધતા હોય. હવાઇઓના જેવી ધ્વનિની એવી રસહવાઇઓ આ નાટકના રસગગનમાં ઠામ ઠામ ફૂટે છે. ગુજરાતને આંખાવાડિયે આંખાવાડિયે સંચારતાં ડગલે ડગલે કાપલખોલ ઝીલાય છે એમ કાલિદાસની યે રસકુંજે-કુંજે એ ઘટા-છૂપા રસસિત્કાર રંધુરે છે.

શબ્દોની યથાર્થતા, શબ્દોના Full import-સકલ અર્થ-સૌરભનો સદુપયોગ, હીરાના ઝળકાટ સમી શબ્દોત્જસ્વિતા, કલા-વિધાનની રિદ્ધિસમૃદ્ધિની એ ખૂબીઓ મહાકવિને લેખે તો ગૌણ જ ગણાય. શકુન્ત=પંખી, ને શકુન્તલા=પંખીઓની લાડલી: કુંડઆ-આદતા લતામંડપ સમો એ શબ્દફરતો ઉડતો વાતાવરણ: એ યે નહાનેરી કલા છે. 'જતે !-લાડકી !' જેવા લાડરહોયા શબ્દપ્રયોગોની સુકુમારતા યે મહાકવિને સુયોગ્ય કંઈ મહાયુલુ તો નથી. ઝાડવાંને શકુન્તલા પાણી પાતી થાકી'તી: એ ઝાડવાં એટલે શું ? એ થાક શેનો ? અપ્સરાઓનું આવાગમન, મહેન્દ્રનું આમન્ત્રણ, દેવસૃષ્ટિનો વિરલ પ્રસંગોએ અહલુતઅર્થી સદુપયોગ: એ કાલિદાસ જેવાને માટે વિરલ કલા ન લેખાય. કલા એટલે Method of Presentation & Unfolding-વાર્તાનો, ઉરભાવનો, રસસૌન્દર્યનો ક્રમશઃ વિકાસ ને ઉદ્ઘાટન: એ અર્થમાં યે કલાપરીક્ષા પારખતાં શકુન્તલા અધૂરું નહીં ઉતરે. પ્રથમદર્શનનો રસપ્રસંગ, લતામંડપમાંનો એકાન્તયોગ, વિરલપ્રતિયાંઓનું સંયોગવિધાન: એ રસપામરીનાં પગથિયે પગથિયે આડતાં કવિજડ્યાં રતનચિતરામણના સૌન્દર્યઅર્થ ઉકેલતા જન્મે; કલિદાસની પરમ ઉદ્ઘાટનકલા ત્યાં પ્રત્યક્ષ થશે.

સારા યે નાટકના ગર્ભદાર સમો પરમ કલાપ્રસંગ મહને તો એક બાસે છે; વલ્કલધારિણીની વલ્કલની ગાંઠો દીલી થઈ તે. એ રસ-પ્રસંગમાં આખા યે આ નાટકનો અર્થસંદર્ભ છે. એ વલ્કલ દીલું થયું તે દીલું જ રહ્યું. વલ્કલધારિણી શકુન્તલાનું વલ્કલ દીલું થયું એનું જ આ નાટક છે. એટલી દીલપનાં યે પાંચ-છ વર્ષનાં તપોવન-વાસનાં પ્રાયશ્ચિત્ત તપવાં પડ્યાં. તપોવનમાં પુત્રરત્ન સાંપડયો; પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરાં થયે તપસ્વિની શકુન્તલા હસ્તિનાપુરની પટરાણી થઇ; ને પછી રાજપિ ભરતે દિગ્વિજય કરી, ચક્રવર્તીત્વ સ્થાપી, આર્યાવર્તને ભરત-ખંડ કીધો.

મહાકવિઓની કવિતાનો પરમ ગુણ તો પ્રસાદ જ હોય. A Thing of Beauty is a Joy for Ever એ કવિઉક્તિની મહાકવિઓની કવિતા સદા સાક્ષી જ પૂરે. પ્રસાદ એટલે સકલ રસ-સામગ્રીમાંથી પરિણમતો રસાનન્દ. સૌન્દર્યભૂતિ સદા આહ્વાદ જ જન્માવે. એ આહ્વાદ રાજસ હોય કે સાત્ત્વિક હોય તદનુસાર એ સૌન્દર્યભૂતિનાં યે રાજસ કે સાત્ત્વિક તેજજ્યોતિ પરખાય. વાદળી સંજવન વર્ષે છે; કાલિદાસની રસકલા યે અમૃત વરસે છે. સાક્ષાત્ ભૂતિમન્ત સતિક્યા શી શકુન્તલાની પુણ્યપ્રભા સાત્ત્વિક જ છે.

આવી છે મહાકવિની રસપુત્રી શકુન્તલા, ને આવી છે એને સંજવન છાંટતી રસની અમૃતઅંજલિ. શેા કે ઈન્સન પાસેથી શકુન્તલાની આશા વૃથા છે. ઓસની ભાગ્યનિર્મોલ્યુની બન્ધન-જગતનાટકોમાં જકડી બીષણ Classicismમાં શકુન્તલાનું ચકુન્તલા Romance શોધવું સુલભ નથી. Curse of the Ring નહીં, પણ વેગનરના પાર્સિફાલ ને શેક્સપિયરના રોમિયો-જ્યુલિયેટનો રસસંગમ જો કે સમર્થ કલાકાર જગતને દે તો બીજું શકુન્તલા રચાય. જગતસાહિત્યના રસગીમાંસકો બલે ભારતની કાવ્ય-કલાને શકુન્તલાથી પારખે. કાવ્યકલાની ભારતીય ભરતીની પરમ રેખાઓ શકુન્તલા ને મેધદૂત દોરે છે.

ત્હારે આ નાટકનો રસસન્દેશ શો છે ? શકુન્તલાનો રસસન્દેશ છે રસકુંજ ને તપોવન. કાલિદાસનાં કલાસૌન્દર્યમુગ્ધ કેટલાક રસિકો શકુન્તલા નાટકમાંની રસકુંજે નિહાળે છે, તપોવન નાટકનો રસ-
 સન્દેશ વિસારે છે. એ ખરું છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રસમૂર્તિ શકુન્તલાની સહિયર શોધી જડવી મુશ્કેલ નથી. અને એ રસરાણીને કાલિદાસે તો બાખી છે મૂર્તિમન્ત સત્ક્રિયા. ભારત બાખે છે કે શકુન્તલા એટલે વસન્તનું ફલ; પણ વસન્તની બૂલનું ફલ. દુષ્યન્તશકુન્તલાની વાર્તાવસ્તુમાં યે ‘મત્સરહિતરી’ ‘અન્નમર્દી’ વિ. છૂટાંછવાયાં મહાકવિએ વહેલાં વચ્ચેનાં શું નથી ઉચ્ચરતાં કે બધું યે યથાથોગ્ય ન હતું ? મનુષ્યકોટિના બૂલદોષ વિધિપદમાં મૂકવા મહાકવિએ નિજ સકલ કલાસામર્થ્ય વાપર્યું છે. ત્હો યે આર્ય કવિનું આર્ય હૃદય, ઉંડું ઉંડું ડંખતું ઉચ્ચારાવે છે કે દુષ્યન્તરાજે અનાર્થપણું તો કીધું. એમ વાર્તામાં જ મહાકવિએ તપોવનની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી. આર્યસંસારની બાવનામાં જ તપોવનને સનાતન સ્થાન છે. રાજમહેલવાસીઓ સંસારઅન્તે તરુમૂળિયાનાં ધીંગાં ધામ વસાવે એ તો દુષ્યન્તરાજ પણ ચક્રવર્તી પૌરવકુલનું મહાપ્રત બાખે છે. વ્યક્તિઓનાં ને પ્રજાઓનાં ભૂલોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરાં થવાં જ જોઈએ. સંસાર એટલે કેવળ રસકુંજ નહીં. સનાતન આર્યત્વનો સંસારસન્દેશ તેમ જ રસર્ષિ કાલિદાસનો રસસન્દેશ અભિન્ન જ છે. સુવર્ણ એટલે બહી અને સૌન્દર્ય; સંસાર એટલે તપોવન તથા રસકુંજ.

અનુક્રમણિકા

કાલિદાસનો પ્રસ્તાવ

પા. ૨૧

અંક પહેલો

પા. ૨૩

અંક બીજો

પા. ૩૮

અંક ત્રીજો

પા. ૪૯

અંક ચોથો

પા. ૬૨

અંક પાંચમો

પા. ૭૭

અંક છઠો

પા. ૯૨

અંક સાતમો

પા. ૧૧૫

શકુન્તલાનું સંભારણું

પ્રસ્તાવ

૧. બ્રહ્મે જે સર્જ્યું પહેલું,
 વિધિવત હવિનો વહિ જે, જેહ હોતા,
 રાત્રીદીના વિધાતા,
 શ્રવણગુણરૂપે જે રહે વિશ્વ વ્યાપી,
 જેને કહે બીજ સૌનું
 પ્રકૃતિ કરી જ, જે પ્રાણીમાં પ્રાણ અર્પે:
 એવાં પ્રત્યક્ષ આઠે
 સ્વરૂપધર સદા રક્ષણે ઇશ તહમને.

(નાન્દી યઈ રહે)

સૂત્રધાર: (નેપથ્ય ભણી વળી, નિહાળીને) આર્યે ! નેપથ્યવિધાનથી
 પરવાર્યા હો તો જરા આમ આવજો.

નટી: (પ્રવેશીને) આર્યપુત્ર ! આ આવી.

સૂત્રધાર: આર્યે ! બહુધા મર્મજોનો મળેલો છે આ સમારંભ.
 તો ખરે ! કાલિદાસગૂંથ્યા વસ્તુનું 'શકુન્તલાનું સંભારણું'
 એ નામનું નવીન નાટક લેઈને આપણે સમક્ષ ઉભવા
 યોગ્ય જ છે. માટે પ્રત્યેક પાત્રને કાળે શ્રમ લેશો.

નટી: આર્યે ! સુન્દર પ્રયોગ ગોઠવ્યે કાંઈ એ ઉણું નહિ ઉતરે.

સૂત્રધાર: આર્યે ! ખરેખરે કહું છું તહમને કે

૨. વિદ્વજ્ઞન સન્તોખ્યા વિણ નવ માનું સફળ પ્રયોગકલા;
 અતિશિક્ષિત જનનાં એ ન હોય આતમશ્રદ્ધાળાં હૈયાં.

નટી: આર્ય ! એમ જ છે એ. તો-ઓ હવે કરવાનું આર્ય
 કરમાવશે ?

અં. ૧, પા. ૨૨

સૂત્રધાર: બીજું શું હોય આ સભાના શ્રવણરંજન શિવાય ?
આ, જરા હમણાં જ એકેલી, માણવા સમોવડી, શ્રીમ્મ
ઋતુ વિશે કંઈક ગાવ. હમણાં હમણાં તો

૩. ગમતાં જલ ઝીલવાં, ને પાટલરૂપે સુગન્ધી વનવાયુ;
છાંયડી નીંઝણુ ઢોળે; રમણીય નમતા પ્રહરાળા દિન આ.

નટી: એમ જ. (કહી ગાય છે.)

૪. જરી જરી જામરે ચુંબ્યાં, કુમળાં કેસરકિરણો લટકન્તાં,
સરવર ફૂલડાં ખેરે કાને તો હૃદયાળી પ્રમદાઓ.

સૂત્રધાર: આર્યે! રૂડું ગાયું. અહો! રાગબાંધી ચિત્તવૃત્તિથી
ચીતયો સમો જ છે ફરતો સકલ રંગમંડપ. ત્હારે હવે
કેવુંક પ્રકરણ લેઈને એમને આરાધિયે ?

નટી: કાં વળી આર્યમિત્રે તો પ્રથમથી જ ફરમાવ્યું છે ને
કે 'શકુન્તલાનું સંભારણું' નામ અપૂર્વ નાટકપ્રયોગ ભજ-
વવાનો છે આજ ?

સૂત્રધાર: આર્યે! ઠીક સંભારાવ્યું મ્હને. આ ક્ષણે તો વિસર્યો
'તો જ ખરે! હું તો એ. કાં કે

૫. તણાયો સહસા તહારા મનોહર ગીતરાગથી;
ધાવન્તા મૃગના વેગે જેમ દુષ્યન્તરાજ આ.

(કહી બંને ય જાય છે.)

અંક પહેલો

(પછી પ્રવેશે છે રથમાં મૃગ પૂઠે પડેલા, હાથમાં બાણ્યાપવન્તા રાજા કુબ્યન્ત, તથા સારથી.)

સારથી : (રાજાની ને મૃગને અવલોકીને) આયુધ્યમાન !

૬. કાળિયારે નાંખું દષ્ટિ, ને ધનુષ્સજ્જ આપ શું,
મૃગ પૂઠે પડયા બાણે ચેખું સાક્ષાત્ પિનાકીને.

રાજા : સારથી ! આણે આવી ચઢડયા કાળિયારઆકબ્યો આપણે
તો. અને આ વળી અત્મહારે પણ

૭. ડોકી વાળ્યે રૂપાળો,

કહિ કહિ નજરો નાંખતો રથ ધપન્તે,
ઝાઝેરી પ્રોઈ બાણે

શરપતનભયે પીઠ તો પૂર્વકાયે;
થાકે ફાટયાં મુખેથી

પડયું અધચરચું દર્બ વેરી જ માર્ગે,
જો ! જો ! ઉછળી છલંગે

બહુ કરી નબમાં-કાંક પૃથ્વી પળે તે.

(વિરમયથી) અને આમ કેમ !-મ્હારા પાછળ ધપવા છતાં
યે શ્રમજાનતો થઈ ગયો તે ?

સા : આયુધ્યમાન ! પાડે બેવી ધરતી; એટલે સુજ રેન
ખેંચે રથનો જરા મન્દ પડયો'તો વેગ : તેથી મૃગલો આ
ઝાઝેર છેદું વળોટી ગયો. હવે આ સરખી લોમ આવ્યે
આપને ફલંબ નહી થાય એ.

રા : તો પછી લગામો છોડી દો.

અં. ૧, પા. ૨૪

સા : જેવી આયુષ્યમાનની આજ્ઞા. (રથનો વેગ નિહાળીને)
આયુષ્યમાન ! પેખો, પેખો :

૮. મૂક્યે લગામ છૂટી પૂર્ણ પ્રસારી કાયા,
કલગી અડોલ, ધરી નિશ્ચલ કાન ઉંચા,
પોતે ઉડાડી રજનો ઝીલતા ન સ્પર્શે,
અશ્વો ધપે મૃગગતિ ન સહન્ટ શા આ.

રા : સાંચું-હરિને ને હરિતને ચે હરાવે એવા ધાય છે
ઘોડીલા. તેથી જ

૯. ઝીણું ઝાંખું, ત્યાં તો વડું બની જતું તેહ સહસા,
વિરહેદું પેખું તે થઈ જતું જ સન્ધાયલ સમું;
સ્વભાવે વાંકું ચે દીસતું કંઈ સીધા સમ સહુઃ
ન મહારે-રથવેગે-ક્ષણુ ય કંઈ આઘે, નવ કને.
સારથી ! પેખજે એને પડેલો જ.

(કહી બાણ સાંચે છે.)

(નેપથ્યમાં)

અહો !-અહો રાજવી ! એ તો આશ્રમમૃગ છે : ન
હણાય, ન હણાય.

સા : (શબ્દ કાને પડ્યે નિહાળીને) આયુષ્યમાન ! આ તો આપની
ને શરવીંધ્યો પડત તે કાળિયારની વચ્ચે તપસ્વીઓ આવી
ઉભા છે.

રા : (ચમકીને) તો પછી ખેંચી રાખો ઘોડીલાને.

સા : આજ્ઞા. (કહી રથને થંભાવે છે.)

(પછી પ્રવેશે છે બે તપસ્વીઓ સંગાથે ત્રીજો વૈખાનસ.)

વૈખાનસ : (હાથ ઉંચો કરીને) રાજવી ! આશ્રમમૃગ છે એઃ
ન હણાય, ન હણાય.

૧૦. નહિ જ-નહિ જ, રાજન્ ! છોડવું બાણ છાજે,
મુદ્દલ મૃગચરીરે, અગ્નિ શું પુષ્પપુજે;
જીવન જ મૃગલાંનાં કચ્છાં ખરે ! લોલ એ ? ને
નૃપ ! તમવરચ્યાં આ વજ્રતીખાં શરે કચ્છાં ?

૧૧. માટે આ લલું સાધેલું ઉતારો બાણ; આપનાં
પીડયાંને રક્ષવા શસ્ત્રો, ન નિરપરાધી મારવા.

રા : આ પાછું વાળું છું ભાથે. (કહી બોલ્યા પ્રમાણે કરે છે.)

વૈ : એવું જ સોડે પુરુવંશના કુલદીપક આપને તો.

૧૨. જન્મ જેનો પુરુવંશે, શોભે છે આપને જ એ;
પુત્રે એવો ગુણવન્તો ચક્રવર્તી જ પામજે !

બીજાઓ : (હાથ લગાડીને) સર્વથા ચક્રવર્તી પુત્રને પામજે !

રા : (પ્રણામ સાથે) અંગીકાર કરું છું પ્રદક્ષવેણને.

વૈ : રાજવી ! સમિધ વીણી આણવાને નીકળ્યા છીએ અમે. આ
પેલો-પ્હણે-માલિનીતીર કને દેખાય છે તે કુલપતિ કણ્વનો
આશ્રમ છે. ને જો અન્ય કાર્ય અવરોધતાં ન હોય તો
પધારિયે ને સ્વીકારિયે ત્યાંના અતિથિસત્કારને. અને વળી

૧૩. નિરખી તુષોધનોનાં વિદ્વનિવાર્યા ધર્મકર્મ રમ્ય,

‘પણછા’ક સોહનતા મુજ ભુજ રક્ષે કેટલું ?’એ ન્હાળો.

રા : ને શું અહિયાં જ વિરાજે છે કુલપતિ યે ?

વૈ આનસ : અત્યાદે તો કુહિતા શકુન્તલાને અતિથિસત્કાર
કાજે નીર્મિતિ એના પ્રતિકૂળ દેવને સન્તોષવાને તે સોમ-
તીર્થે સંચર્યા છે.

રા : ભલે. તો તહેમનાં દર્શન લઉં. ને એ ખરે ! ભક્તિ મુજ
બાણી મહર્ષિજીને જણાવશે.

વખાનસઃ તો અમે જરા જઇ આવિયે.

(કહી સિંધ્યા સાથે સિધાવે છે.)

રા : સારથી ! ઘોડા ચલાવ. પુણ્યાશ્રમનાં દર્શને આત્માને જરા પાવન કરીએ.

સારથી : જેવી આજ્ઞા આયુધ્યમાનની. (કહી વળી રથવેગ નિરૂપે છે.)

રા : (એમર અવલોકીને) સૂત ! વણકથ્યે યે જણાય જ છે કે આ આશ્રમસીમ તપોવનની છે.

સારથી : શાથી જાણ્યું મહારાજે ?

રા : કેમ ? નથી જોતો તું ? અહિંમાં જ

૧૪. શુક બેઠેલ બખોલમાંથી પડિયો સામ્રાજ વૃક્ષો નીચે,
ચળકે છે ક્યંદિ પત્થરો ય ચીકણા ઇગોળિમાંદ્રાડિયા;
ને રથઘોષ સહે, ગતિ ન બદલે વિશ્વાસપામ્યાં મૃગો;
ઢોયાં વલ્કલકોરથી ટપકતાં ટીંપે પથો કુંડના.
અને વળી

૧૫. ધ્રુવે જળથી અનિલછલકયા ધોરિયા વૃક્ષમૂળ,
પલટયા રંગો કુંપળદ્યુતિના ઉઠતા હોમધૂમે;
ને આ આગે વનભૂમિ મંહી ફળં છુટાં ઉગે, ત્હાં
ભીતિવામ્યા કંઈ હરણુકાં મ્હાલતાં મન્દ મન્દ.

સા : સર્વે એમ જ છે એ.

રા : (કંઈક આગળ ગયે) તપોવનવાસીઓને લેશે રંભડ ન થાય માટે રથને થંભાવ, એટલે ઉતરે હું.

સા : રેન ખેંચી ઝાલી છે. ઉતરિયે, આયુધ્યમાન !

રા : (ઉતરીને) સૂત ! વિનીત વેશે જ પ્રવેશવાનું હોય તપો-વન માત્રમાં. તો આ જરા રાખ. (કહી સારથીને રાણુગાર ને

ધનુષ્ય હતારી આપે છે.) સૂત ! આશ્રમવાસીનાં દર્શનથી હું
પાછો ફરી ત્યાં ઘોડીલાને ધમારી રાખજે.

સા : જેવી આજ્ઞા. (કહી બચે છે.)

રા : (ફરીને ને અવલોકીને) આ જ આશ્રમદાર. જરા પ્રવેશું મંહી.
(પ્રવેશીને, શુકન ફરકયે)

૧૬. શાન્ત જ આશ્રમસ્થળ આ;ફરકે બાહુ; અંહી શું ફળ એવું ?
અથવા, ભવિત્યેને દ્વાર ઉઘાડાં શું હોય છે સઘળે ?
(નેપથ્યમાં) આમ, સખીઓ ! આમ.

રા : (કાન દધને) અહો ! હક્ષિણે વૃક્ષકુંજમાં કલરવ જાણે
સંભળાય છે.જરા આમ જાઉં. (ચાલીને ને અવલોકીને)ઓહો !
આ તો તપસ્વી કન્યાઓ નિજનિજ સમાવડા સૌંચણુધડા
લેઇને છોડને પાણી પાતી આ બાણી જ આવે છે.
(નિપુણતાથી નિરખીને) અહો ! શાં મધુરાં છે એમનાં દર્શન !

૧૭. રણુવાસે પણુ દુર્લભ એવું રૂપ આ તપસ્વીકન્યાનું;
અહો ! ઝંખવે ગુણથી વાડીવેલને ખરે ! શું વનવેલી !
જરા આ છાયાઆશરે વાટ જોઉં. (કહી વિલોકતો ઉભે છે.)

(પછી પ્રવેશે છે પૂર્વબાખી પ્રવૃત્તિમાં પ્રેવાયેલી સખીઓ સંગાથે શકુન્તલા.)

શકુન્તલા : આમ, સખીઓ ! આમ.

અનસૂયા : અલી શકુન્તલા ! તારાથી ચે તાત કાશ્યપને
આશ્રમછોડ વધારે બહાલા લાગે છે. ને તેથી જ શું નવ-
મલ્લિકાના કૂલકોમળી ચે તું-તહેને તહેમના ક્યારા પૂરવા
નિયોજી ગયા છે ને ?

રા : ન માત્ર તાતને નિયોજવે જ. મ્હને ચે તેઓ શું સહોદર
શે સ્નેહ છે. (કહી છોડસૌચન નિરપે છે.)

રા : શું આ જ એ ક્ષવદુહિતા ? અધન્યદૃષ્ટા જ છે ખરે !
મહારાજ કાશ્યપ મુનિ, જે આને આશ્રમધર્મમાં નિયોજે છે.

૧૮. સાચે જ આ દેહ સ્વભાવસુન્દર,
તેને કરે કોઈ સધાવવા તપ,
મિથ્યા : નીલા પદ્મની પત્રધારથી
શમીલતા તે ઋષિ છેદવા મથે.

વારૂ-આમ જ વૃક્ષોમાં અન્તર્ધોન રહીને જરા
શ્રદ્ધાથી એને નિહાળું. (કહી તેમ કરે છે.)

રા : સખિ અનસૂયા ! પ્રિયંવદાએ અતિ સખતબાંધ્યા આ
વલ્કલથી જઠરાઈ ગઈ છું હું. જરા ઢીલું કર જો એને.

અ : ભલે. (કહી ઢીલું કરે છે.)

પ્રિયંવદા : (હસીને) એમાં તો પરોધરવિસ્તરતા નિજના
જોખનને ઠપકો દે. મહેને શાને દે છે જે ?

રા : ખરે ! અણુછાજતું જ છે એની વચને એ વલ્કલ. ખરૂં છે :

૧૯. ઝીણકી ઝીણકી ગાંઠે ઓઢિયું સ્કન્ધદેશે,
સ્તનયુગલ વિશાળાં ઢાંકતું, વલ્કલે આ
ખીલવતું નથી કાન્તિ એહ નવજોખનાની;
ફૂલ જયમ સપડાયું પીણુડાં પાન મધ્યે.

પણ સૌન્દર્યલક્ષ્મીને પોષે છે એ. કારણ કે

૨૦. સરજૂલતું જ પદ્મે રમ્ય શેવાળવીંટયું,
મલિન સમું શશાંકે અન્દ્રશોભા વધારે;
ત્યમ વધુ મનહરણી તન્વી આ વલ્કલે યે;
શું ય નવ શણગારે માધુરી મૂર્તિઓને ?

રા : (આગે અવલોકીને) આ વાયુડોલન્તી પલ્લવઅંશુલીએ

ઉતાવળ કરાવે છે મહને બકુલ છોડવો. જરા એને ચે
સત્કારી લઉં. (કહી ચાલે છે.)

પ્રિયંવદા : અલી શકુન્તલા ! ત્યંહી જ જરા ઘડીક ઉભી
રહે જો; એટલે ત્હારા કને ગયે લતાજોડલી પામ્યા શો આ
બકુલ છોડ સોહાય.

શ : આથી જ ખરે ! પ્રિયંવદા છો તું.

શ : ગમતું, પણ છે ત્હેવું જ કહ્યું શકુન્તલાને પ્રિયંવદાએ.
એને તો ખરે !

૨૧. અધર કુંપળરંગીલો, કુમળી કુંખ શી જૂલતી કરવેલો;
ફૂલડાં સમ લોભવતું યોવન એને અંગ અંગ ભરિયું.

અ : અલી શકુન્તલા ! આ નવમલ્લિકા : આંખાની-મનશોધ્યા
વરની વધૂ : ત્હેં નામ પાડ્યું છે વનચન્દની તે. એને
વીસરી છો તું.

શ : તો તો પોતાને ય હું વીસરું. (વેલી કને જઈ અવલોકાકાને)
અલી ! ખરે ! મનોહર કાળે જ ભેટો થયો ભાસે છે વેલી-
વૃક્ષનાં આ જોડલાંનો : નવપુષ્પરજો જોખનફૂલી વનચન્દની
ને ઘેરી પક્ષવધટાળા માણવા શા આ આંખાનો.

[કહી નિહાળતી ઉભે છે.]

પ્રિ : અનસૂયા ! તું કંઈ રહમજે છે કે શકુન્તલા કેમ
વનચન્દનીને ધારી ધારીને આવડી નિરખે છે ?

અ : નથી ખરે ! કળાતું કાંઈ. કહે.

પ્રિ : એ તો ' વનચન્દની જેમ અનુરૂપ વૃક્ષને વરી, કંઈ
હું ચે એમ મ્હારે અનુરૂપ વરને પામું ' એમ ધારીને.

શ : એ જ છે ખરે ! ત્હારો આતમવાસી મનોરથ.

[કહીને કળશ ઢાળે છે.]

રા : -ને રખે ! કુલપતિની આ પરવર્ણી બાઇજન્મી તો નહિ હોયને ? અથવા એ સન્દેહ શા ?

૨૨. મુજ આર્ય ઉર ધારતું કાઠ એહના,
તો છે ખરે ! ક્ષત્રિયયોગ્ય બાળ તે;
શંકા પડે સજ્જનને કશા-ય-માં,
પ્રમાણ તો અન્તરભાવ એહનો.

તહો યે તત્ત્વતઃ એને ન્હાળી લઈશ.

રા : [ચમકીને] ઓહહો ! જલસીંચને પહાવરો બનેલો નવ-
મલ્લિકાને તરછોડીને મ્હારે મુખડે બમે છે આ બમરો.
[કહી બમરાને નિરોધવાનું નિરૂપે છે.]

રા : (કાઠથી)

૨૩. કટાક્ષે નાચન્તી વળી વળી અડે લોલ દગ તું;
રહસ્યો કૂટેતો શો મધુકે ગગણે કર્ણ જધને;
કરો વીંઝે તહો યે અધરઅમીનો સાર તું પીએ;
તું જીત્યો-હું હાયો બમર ! રસના તત્ત્વમથને.

રા : આ દુષ્ટ તો નથી જ'પતો. બીજે જધશ હું.
(એક હગલું બરી ને કટાક્ષ ફેંકીને) કેમ ? અંહિયાં યે આવ છ
તું ? અલીઓ ! રક્ષો મ્હને-આ નઠાર બમરથી હારેલીને.

બન્ને સખીઓ : (હસતી હસતી) અમે ઠાણુ તહારાં
રક્ષણહારાં ! દુષ્યન્તરાજને નહોતર. તપોવનો માત્ર
છે રાજરક્ષાને જ યોગ્ય.

રા : આ અવસર છે જાહેર થવાનો. મા પહીશો-મા પહીશો
(એમ અર્ચુક બોલી, સ્વગત) તો તો રાજભાવ છતો
થશે. વાડે-જરા આમ કહીશ ત્હારે.

શ : (એક ડગલું ભરી ઉભીને, દષ્ટિભાણ ફેંકતી) કેમ—અંહિયાં
યે મ્હારી પાછળ ભમે છે ને ?

રા : (સત્વર સમીપે સંચરીને)

૨૪. પૌરવ પાળે પૃથ્વી, દુર્જનને દે હંડ સહા, ત્હાં યે
મુગ્ધ તપસ્વીકન્યા પ્રતિ આ અવિનયને કેા આચરતો ?
(સર્વે રાજાને દેખીને કંઈક જાણે ચમકે છે.)

અ : આર્ય ! ન્હોતું ખરે ! કાંઈ યે એવડું મહાઅશુભ. આ તો
અમારી પ્રિય સખી બ્રમરપજવી ગાભરી થઈ'તી.

(કહી શકુન્તલાને દાખવે છે.)

રા : (શકુન્તલા ભણી મુખ માંડીને) કંઈ તપ તો વાધે છે ને ?

(શકુન્તલા મનક્ષોભમૂંઝઈ અગોચર ઉભે છે.)

અ : અત્હારે અતિથિવર સાંપડયો છે. અલી શકુન્તલા !
પર્ણશાળાએ જા, ને ફલમિશ્ર અર્ધ આણુ. આ પાટોદક થશે.

રા : આપનાં મનોપ્રિય વેણે જ થઈ ગયું છે મ્હાફ અતિથ્ય.

પ્રિ : તો પછી આ ગાઢ છાયાશીતળા સપ્તપર્ણને ઝોટલે ઘડીક
વિરાજીને વિનોદવાતાંએ થાક ઉતારિયે આર્ય.

રા : ખરે ! ત્હમે ય તો આ કામથી થાકી ગયાં હશે જ.

અ : અલી શકુન્તલા ! ઉચિત જ છે આપણે અતિથિની કને
બેસવું તે. અંહિયાં બેસિયે. (કહી સહુ બેસે છે.)

શ : (આત્મગત) કેમ વાફ જાણે આમને પેખીને તપોવન-
વિરોધી વિકાર સંચરે છે ઘેરતા ?

રા : (સહુને વિલોકીને) અહો ! સમવયરૂપથી સલૂણું છે
આપનું સહીપણું.

પ્રિ : (જનાન્તિકે) અનસૂયા ! આ ચતુર, ગમ્ભીર મૂર્તિના,

અં. ૧, પા. ૩૨

મીઠું ને બહાણું ઉચ્ચરતા, સમભાવશાળી શા, કોણ લાગે છે વાર ?

અ : સખિ ! મહેને ય તે કુતૂહલ થાય છે. પૂછી જોઉં એમને જ જરા. (પ્રકાશ) આર્યના મધુર બોલડે જન્મેલો વિશ્વાસ મહેને બોલાવે છે. આર્યથી કિયો રાજર્ષિવંશ સોંઘાય છે ? કોણ-કોણ છે વિરહવિહ્વળાં જનો ? કિયો છે દેશ ? શા કારણે આટલે આવવાનો પરિશ્રમ લઈ, તપોવને અતિ સુકોમળાં પોતે પગલાં કીધાં છે ?

શ : (આત્મગત) હૈયા ! ઉતાવળું થા મા. જે તું ચિન્તવ છ તે અનસૂયા બોલે છે.

રા : (આત્મગત) કઈ વિષે હવે કહું હું ? કે શી રીતે નિજને છૂપાવું ? વાર, આમ જરા એમને કહું. (પ્રકાશ) સુખુદ્ધિનીઓ ! પૌરવરાજે ધર્મોધિકારે નિયોજેલો હું નિર્વિઘ્ને ધર્મક્રિયાઓ થતી નિહાળવા આવ્યો છું આ ધર્મોરણ્યે.

અ : સનાથ જ છે અત્યંદારે તો ધર્મચારીઓ.

(શકુન્તલા શૃંગારધનન નિરૂપે છે.)

સખીઓ : (બન્નેનાં આચરણ નાણીને, જનાન્તિકે) અલી શકુન્તલા ! જો અત્યંદારે તાત હાજર હોત તો ?—

શ : તો શું વળી ?

સખીઓ : તો આ જીવિતસર્વસ્વથી ચે અતિથિવરને કૃતાર્થ કરત.

શ : જાવ રે ! ગમે તે હૈયામાં ધારી બોલો છો. તહમાઈ બોલ્યું નહીં સાંભળું વળી.

રા : મ્હારે ય જરા આપની સખી વિશે કંઈક પૂછવાનું છે.
સખીઓ : આર્ય કૃપાકૃપ જ જાણે એ વિનતિને તો.

રા : ભગવાન કાશ્યપે અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું છે એ તો
જગજાહેર છે. તો આપની સખી એ એમની આત્મજા:
એમ તે શી રીતે એ ?

અ : સાંભળિયે, આર્ય ! છે કેાઈ એ કૌશિક એવા ગોત્ર-
નામધારી મહાપ્રતાપી રાજર્ષિ ?

રા : છે—સાંભળ્યું છે.

અ : હેમનાથી અમારી પ્રિય સખી જન્મ પામી છે. ત્યજયે
દેહઉછેરાદિથી તાત કાશ્યપ એના પિતા.

રા : ‘ત્યજયે’ શબ્દથી કુતૂહલ જન્મે છે. મૂળથી માંડી
સાંભળવા ઈચ્છું છું હું.

અ : સુષ્ટિયે, આર્ય ! પૂર્વે ગોમતીતીરે ખરે ! તે રાજર્ષિ
ઉચ્ચ તપ તપતા હતા. ત્યહારે કેાઈક શંકાજન્મ્યા દેવે
મેનકા નામની અપ્સરાને પ્રેરીને પાઠવી.

રા : છે તો ખરું દેવોને એ એટલું અન્યની સમાધિનું
ભીરૂત્વ.

અ : પછી ઉદાર વસન્તસમયે હેનું વિહ્વળકરન્તુ રૂપ
પેખીને— (એમ અડધુંક ગોલી લજ્જાથી થંભે છે.)

રા : પછીનું તો સ્હમજાય છે. સર્વથા અપ્સરાથી જ સંભવે
આ રૂપ.

અ : નહિ તો શું ત્યહારે ?

રા : એમ જ હશે. નહીં તો તો

૨૫. શી રીતે માનુષી સ્ત્રીથી આવડું રૂપ સંભવે ?
આવી ઝળહળતી વીજ ના પ્રગટે પૃથ્વિપાટથી.

(શકુન્તલા મુખ ઢાળી રહે છે,)

રા : (આત્મગત) અવકાશ મળે છે મ્હારા મનોરથોને.

પરંતુ સખીએ પરિહાસમાં ઉચ્ચારેલા વરના એના કંઠ
સુણીને આશંકા પડયે વળી લીરૂ બને છે મ્હાફે હેયું.

પ્રિ : (સ્મિત કરી શકુન્તલાને વિચોક્ષીને પછી રાજવી બાણી વળીને)
વળી કાંઈ બોલવા જતા જેવા હીસો છો આર્ય.

(શકુન્તલા સખીને અંગુલીથી તરછાડે છે.)

રા : આપે ઠીક પારખ્યું. સત્યરિત સુણવાને લોભે મ્હારે
બીજું યે છે પૂછવા શું.

પ્રિ : સુખેથી પૂછો. અપ્રતિબન્ધે પ્રશ્નો પૂછાય તપસ્વી
જનને તો.

રા : તો આટલું જાણવા ઇચ્છું છું તમ સખી વિશે.

૨૬. તહેણે ધર્યું મદનકેલિ ય રોધનારું

આ તાપસીવ્રત, શું લક્ષ સૂધીનું છે તે ?

કે, સાવ નિજ સખી આંખડીઓથી બ્હાલી,

રહેશે જ શું મૃગલીઓ મંહી એ મૃગાક્ષી ?

પ્રિ : આર્ય ! ધર્મોચરણમાં યે પરવશ છે આ જન. પણ
શુરુજીનો એને સમોવડ વરને આપવાનો સંકલ્પ છે.

રા : (આત્મગત) ખરે ! દુર્લભ નથી આ અભિલાષ.

૨૭. હોંશ ન હારીશ, હૈયા ! સમાધાન શંકાનું જડયું હાવાં;

ધારે અગ્નિ તું જેને, એ તો છે આ મણિ માણ્યા સરિખું.

શ : (રોષ કરતી જાણે) અનસૂયા ! અઉં છું હું તો.

અ : શાને વારતે ?

શ : આ અસંબદ્ધ બકનારી પ્રિયંવદાનું આયો ગૌતમીને
જઈને નિવેદન કરૂં.

અ : સખિ ! યોગ્ય નથી અતિથિવરને અસત્કાર્યા જ છાંડી
સ્વચ્છન્દે જવું તે. (ન કાંઈ એ બોલી શકુન્તલા જવા જ માંડે છે.)

રા : (પકડવાને ઈચ્છતો નિજને જ પકડી રાખીને, આત્મગત) અહો !
કયાં સમીવડી જ છે કામી જનોની મનોવૃત્તિઓ. હું ય તે
૨૮. ઋષિપુત્રીની પૂઠે જવાનું કર્યું, ત્યાં તો વિનયે વાર્યો;
સ્થાનથી ઉઠ્યો નથી, પણ જઈને જાણે પાછો વળી આવ્યો.

પ્રિ : (શકુન્તલાને રોકીને) અલી ! ન ઘટે જવું ત્હને.

રા : (છુટકા દેહાવીને) શાને માટે પણ ?

પ્રિ : છોડ સીંચવે એ દેવા છે ત્હારે મહારા. ચાલ ત્હારે.
નિજને છૂટી કરી પછી જા. (કહી બળથી એને પાછો વાળે છે.)

રા : કલ્યાણી ! ઝાડવાં પાછને છેક જ થાકેલ લાગે છે
પોતે. તેથી જ

૨૯. હાથેળી ઘટ ઉચળ્યે સુઅરૂણી, ખંભા નમેલા કંઈ,
ધડકાવે સ્તનને ચહડ્યો અધિકડો નિશ્વાસ અદ્યાપિ એ;
ફેધતાં કણ્ઠશિરીષ સ્વેદકણનાં જામ્યાં મુખે ઝમખાં,
વેળીથી વિખરેલી, એક કરથી સારેલી, અલકો ઉડે.

તો હું જ ઋણુછુટી ઠરું છું. (કહી વીંટી આપવા ધરે છે.)

(બન્ને ય નામમુદ્રાકોતર્યા અક્ષરો વાંચી પરસ્પર નિહાળે છે.)

રા : રખે મ્હને ધીને કેા માનતા. રાજવીની ભેટ છે આ;
એટલું જ. મ્હને રાજપુરુષ ભલે માનજો.

પ્રિ : તો તો ન ઘટે એ આંગળિયાળીને આ અંગુલીથી
વિછોડવી. આર્યાના વચને જ અઠણે આવી છે એ.
(કંઈક હસીને) અલી શકુન્તલા ! છુટી કીધી ત્હને આ
અનુકમ્પાળા આર્યે—અથવા મહારાજે. જા હવે.

૨૧ : (આત્મગત) જો પોતા પર મુજ સત્તા હોય તો ને ?
(પ્રકાશ) કોણુ છો તું છોડનારી કે રોકનારી ?

૨૨ : (રાકુન્તલાને વિલોકીને આત્મગત) કાં ?-હા-ખરે ! જેવો હું
એનામાં, એવી જ એ ય તે મુજમાં હોય કદાચ. અથવા
સ્થાન તો મળે છે મહારા અભિલાષને. કારણુ કે

૩૦ સાંધે ન બોલ મુજ બોલની સંગ તહો ય
હું બોલું તો મુખડું વારી ય કાન દે તે;
રહામે ઉલે ન મુજ શું મુખ માંડી, સાથે,
તહેની ન તહો ય લગીરે ફગ અન્ય કચ્ઢાય.

(નેપથ્યમાં)

અહોહો ! તપસ્વી જનો ! પાસે જ રહેજો તપોવનનાં
પ્રાણીની રક્ષાને કાજ. કાં કે રહામે રહડયો છે કંઈ મૃગયા-
વિહારી પૃથ્વીશ દુબ્યન્ત રાજવી.

૩૧. હયખરીથી ઉઠેલી પૃથ્વીરેણુ
નમતી જ, સાન્ધ્ય પ્રભા શી, આ પડે છે,
તીડજૂથ સમી, આશ્રમદ્રુમે, ને
તરુલટકયાં જલઆદ્ર વલ્કલે યે.

અને વળી

૩૨. વૃક્ષો પાડયાં વિષમ ઝપટે, દન્તમાં ડાળ ખૂલે,
પાયઉપેડી વલય શી વીંટી વેલનો પાશખાંધ્યો,
વિખેરન્તો હરિણજૂથ, ને વિઘ્નમૂર્તિ શું તપની !
ધર્મારણ્યે રથથી ભડક્યો આ જૂવો ! હાથી આવે.

(સર્વે કાન દધ કાંઈક ચમકે છે.)

૨૩ : (આત્મગત) અરે ! ધિછ છે. પુરજનો મહને શોષતા
તપોવનને કંઈ રંબાડે છે. બલે, તો ત્હારે પાછો વળું છું હું.

સ : આર્ય ! આ આરણ્યક વૃતાન્તથી ગાહરાં છિએ અમે.
રજા હો અમને પહોંચાળાએ જવાની.

શ : (સકાળે) પધારો આપ સૌ. અને હું ય તે આશ્રમ-
પીઠા જેમ ન થાય એમ પ્રયત્નશીલ થઈશ. (સહુ ઉઠે છે.)

સ : આર્ય ! અતિથિસત્કાર વણુદ્વીધ્યે ફરી વળી દર્શનનિ-
ભંતે પણુ લજવાઇએ છીએ આર્યને 'આવજો' વીનવતાં.

શ : મા-મા કહો એવું. દર્શને ચે આપનાં સન્માનાંકિ
હું જ હું.

(શકુન્તલા રાજવીને અવલોકતી અવલોકતી, કંઈ કંઈ મિથે ખચકાતી,
સખીઓ સંગાથે ભય છે.)

શ : આછેરો છે ઉત્સાહ નગર ભણી જવાનો; એટલે અનુ-
ચરોને જઈ મળીને તપોવનની પડોશમાં જ ડેરા નંખાવું.
ખરેખર ! નથી જ નિજને નિવારી શકતો હું શકુન્તલા
પ્રત્યેની વૃત્તિપ્રવૃત્તિથી. મ્હારે ય તે

૩૩ તન ચાલે આગળ, પણુ પાછળ ભાગે તડફડતું હૈયું;
સ્હાંમે પવનને ધ્વજના લઈ જવાતા ચીની ચીર પેઠે.

(એમ સહુ ભય છે.)

અંક બીજો

(પછી પ્રવેશે છે બળતોબળતો વિદ્યુતક)

વિદ્યુતક: (નિશ્વાસ નાંખીને) અરે દેવ ! આ મૃગયાવિલાસી રાજવીના બહાલપથી તો થાક્યો છું. આ મૃગ, પેલું સુવર, આ ખેંચે વાણ; એમ મધ્યાન્હે ચે શ્રીખવિરલી વૃક્ષછાયાળા વનવગડે ભટકે છે અટવીઅટવીમાં. પાનઢગલાથી ભૂખરાં કડછાં પર્વતનાળાંનાં પાણી પીવાનાં. વેળાકવેળા શૂળીભૂજ્યા માંસનો આહાર બહુધા કરવાનો. ઘોડીલા પાછળ ધાચે દુખતા સાંધાળાને રાત્રીએ ચે પૂંક સૂવાનું નહિ. તહેમાં ય તે મ્હોટે જ મળરકે દાસીજાયા પંખીડાંલોલીઓના વનઘેરાના ઠેલાહલે જગાડી દીધો મ્હને. એટલાથી ચે હમણાં હમણાં તો પીડા પતતી નથી, એટલે ‘ જૂમડા ઉપર ફેડલી ’ જેવું થયું છે. કાલે જ અમો પાછળ પડી ગયા, ને મહારાજ મૃગ પાછળ પળતા આશ્રમભૂમિમાં પેઠા; ને—મહારા હતભાગ્યે—તાપસકન્યકા શકુન્તલાને દીડી. હમણાં તો નગરે જવાનું મન કેમે ય તે નથી કરતા. આજ તો એમની એવી ને એવી જ ચિન્તનઘેરી આંખડલીમાં પ્રભાત ઉગ્યું. શી દશા ! જરા નિત્યક્રિયાઓથી પરવારે એટલે મળું. (કહી ફરે છે ને અવલોકે છે.) એ જ; હાથે ધનુર્ધારિણી ને વનપુષ્પની માલાઓ ખેંચેલી યવનીઓથી ઘેરાયેલા આ ભણી જ પધારે છે પ્રિય મિત્ર. ભણા. અંગ-ભંગ કરી ખુંધા જેવો થઈ ઉભું:—જે એમે ય કંઈ વિશ્રામ મળે તો. (કહી પ્રાણદંડ ટેકવીને ઉભે છે.)

(પછી પ્રવેશે છે પૂર્વવર્ણ્યા પરિવાર સંગાથે રાજવી.)

રા : ૧. ખરે ! મુલભ નથી પ્રિય એ,
ઠરે હેયું પણ હાવભાવ નિરખી;
મહનજય ન માણ્યે મે

પરસ્પરની ઝંખના રંગ જગવે.

(સ્મિત કરીને) વાંછિત જનની ચિત્તવૃત્તિ મનગમતી
કદ્યનારા ને પ્રાર્થનારા કામીજનો આમ જ ઉપહાસને
પામે છે.

૨. બીજે ન્હાળત નેનથી નીકળતાં ઘેરાં કટાક્ષો છૂટે,
ચાલે મન્દ નિતમ્બગૌરવથી તે જાણે વિલાસે જતી;
' જ મા ' કહી અવરોધતી ય સખીને છણકાની દષ્ટે વીંધી:
હું કાળે જ શું એ ખરે ! સહુ ? અહો ! પેળે જ કામી સ્વને.

વિ : (એમ જ ઉભો ઉભો) અહો મિત્ર ! મારા હાથપગ લાંબા-
વાતા નથી, તો વાણી માત્રથી ' જય જય ' જપું છું.

રા : આ ગાત્ર ઝલાઈ જવાનું કચ્છાંથી વળી ?

વિ : કચ્છાંથી ? ખરાખર ! પોતે જ આંખઆંગળી કરીને
આંસુનું કારણ પૂછે છે !

રા : સાચ્યે ! હું નથી રહમજતો.

વિ : અહો મિત્ર ! નેતર જે પુંધાની લીલાના ચાળા પાડે
છે તે શું પોતાને જ પ્રભાવે કે ખરે ! નદીવેગને ?

રા : નદીવેગ જ તહેનું તો કારણ.

વિ : મ્હાંયે આપ જ છો એમ.

રા : એ શી રીતે !

વિ : આમ રાજકાજ ઉશોટીને આવા જેવા શિકારગાહમાં
શિકારીવૃત્તિના આપ થયા તેથી. સાચ્યું જ કહું છું

જે રોજે ને રોજે શિકારપ્રાણી પાછળ આથડયે મહારા
તો સાંધા જ અખળી ગયા છે; મહારાં ગાત્રોના હું
સ્વામી નથી રહ્યો. તો કૃપા કરો મહને એક દિનની ચે
રખની, કે થાક ઉતારું.

રા : (સ્વગત) આ ચે એમ કહે છે. ને મહારૂં ચે ચિત્ત
કાશ્યપપુત્રીને સંભારી સંભારીને મૃગયાઓસર્યું થયું છે.
કારણ કે

૩. પશુછ મહડાવી સનેહું, બાણસાંધ્યું,
ધનુષ નમાવી શકું ન હું મૃગે આ;
કરી સહવાસ શું તેહણે પ્રિયાને
શીખવી કળા કંઈ મુગ્ધ દષ્ટિઓની !

વિ : (રાજને અખોલ નિહાળીને) મહારાજ કાંઈક હયામાં જ
ગણગણે છે. હું તો અરણ્યે રોતો બેઠો.

રા : (સ્મિત કરીને) બીજું તો શું ? નથી ઉલંઘાતાં મુજથી
બહાલપનાં વેણ; એથી વળગી રહ્યો છું.

વિ : ચિરંજીવ હો ! (કહી જવા ઇચ્છે છે.)

રા : મિત્ર ! જરા ઉભો રહે. બાકી છે મહારૂં બોલવું.

વિ : ફરમાવિયે, મહારાજ !

રા : ત્યારે થાક ઉતર્યે મહને ય તે એક આવીપડયા કામમાં
સહાય કર.

વિ : શું મોઢક માણવામાં ? તો તો ખરે ! આ શુભ જ
સાધી છે ઘડી આપે.

રા : હમણાં કહું છું કે શેમાં. કેણુ-કેણુ છે ત્યાં ?-અરે !
(પ્રવેશને)

દ્વારપાળ : (પ્રણમીને) ફરમાવિયે, મહારાજ !

શ : રૈવતક ! સેનાપતિજીને જરા બોલાવ બે.

દ્વા : જેવી આજ્ઞા.

(કહી બય છે. ને સેનાપતિ સંગાથે પાછા પ્રવેશીને)

દ્વા : પેલા રદ્યા આજ્ઞાવેણ ઉચ્ચરવાને ઉત્કંઠી મહારાજ.

આ બાણી જ દૃષ્ટિ દઈ રદ્યા છે. પાસે પધારો, આર્ય !

સે : (રાત્રીને અવલોકીને) દોષિત મનાતી યે મૃગયા મહારાજને તો કેવળ શુશ્રૂષુ જ નીવડી છે. તેથી જ દેવને તો

૪. અવરિત ધનુદોરી આક્રુષ્ટે છાતી રીઢી,

રવિકિરણ સહન્ટાં સ્વેદ્દેહો ન કૂટે,

અવયવ સુવિશાળા પાતળા-પણ દીસેના;

અજ ગિરિધૂમતા શાસ્ત્રોચ સામર્થ્યસાર.

(સમીપ જઈને) મહારાજનો જય હો !-જય હો ! શિકાર

પકડાયો છે અરણ્યે; તો અહિંયાં કેમ વિરાજમાન છે દેવ ?

શ : મન્દ ઉત્સાહ કીધો છે મ્હારો મૃગયાવિરોધી માધવ્યે.

સે : (જનાન્તિકે વિદ્વધકને) મિત્ર ! વિરોધમાં ડગતો મા.

હું જરા મહારાજના મનોભાવને અનુસરીશ. (પ્રકાશ)

બળદે જ એવા મૂર્ખો તો. ખરે ! પ્રભુને જ પેખોને.

૫. ઉતર્યે મેઢ કૃશોદરે, સુહળવુ' સ્ફુર્તિસ્ફુરન્તુ વયુ,

પ્રાણીનાં ય બળાય વિકૃતિવર્યા હેયાં ભરકોધીલાં;

ગૌરવ એહ ધનુર્ધરાનુ-શંરથી પાડે નિશાનો અળ;

મિથ્યા કેા મૃગયાનુ યે વ્યસન ફેડે;

વિનોદ કેા એ સમો ?

વિદ્વધક : ભવરે, ઉત્સાહપ્રેરક ! મહારાજ સ્વસ્વભાવને પામ્યા

છે. આપ તો જરા વનવન ભટકતા નરનાસિકાના રસિયા

ભરદા કેા રીંછને સુખડે પડવાના.

રા : ભદ્ર સેનાપતિ ! આશ્રમ સમીપે છીએ આપણે, તેથી
આપનાં વેણુ અભિનન્દાતાં નથી મુજથી. હમણાં તો જરા

૬. છો નહાયે મહિષો તળાવજળમાં શૃંગો અક્ષાળી-ગૂડી,
ટોળે મળી તરુછાંચડે મૃગકુલો વાગોળતાં રૂહો ભલે;
ને નિરાંત થકી વરાહપતિઓ છો મોથ કુંડે ખણો,
વિશ્રામે ધનુદોરીબન્ધલીલું આ દયો આપ છો માહફં.

સો : જેવું મહારાજને ગમ્યું.

રા : તો પછી પાછા વાળી લેજો આગળ ગયેલા વનઘેરેયાને.
અને મહારા સૈનિકો તપોવનને કનડે નહિ લેવી દુહાઈ
ફેરવજો. જુવો :

૭. તપોધનો સાગર શાન્તિના છે,
રૂહે તેહમાં દાહક ગૂઢ તેજ;
અડવે શીળા એ-જ્યમ સૂર્યકાન્ત,
પડયે બીજું તેજ પ્રભા ભબૂકે.

સો : જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

વિ : ભાગી પડી આપની ઉત્સાહવાતાં તો. (સેનાપતિ નય છ.)

રા : (પરિજનને અવલોકીને) જાવ, ઉતારો તહમારો ચે મૃગયા-
વેશ. અને રૈવતક ! તું ચ તે બાર સૂનું મા રાખ.

પરિજનો : જેવી દેવની આજ્ઞા. (કહી નય છ.)

વિ : આપે તો કીધું માંખીઓસૂનું સૌ. હવે પેલા વૃક્ષછાયા-
રચ્યા છત્રાળા શિલાપાટે વિરાજિયે મહારાજ; એટલે હું
ચ તે સુખે બેસું.

રા : આગળ થા.

વિ : પધારિયે, મહારાજ ! (કહી બન્ને ચાલે છ. બેસીને)

સા : માધવ્ય ! પામ્યો નથી તું લોચનનું કળઃ કારણ કે
હૃદિમાણ્યા શું તહેં હીકું નથી.

વિ : ખરે ! આપ મહારી આગળ જ છે ને ?

સા : સૌ પોતાનાંને જ સુન્દર પેખે. હું તો તહેને આશ્રમના
ભાગ્યમણિ રૂપ શકુન્તલા વિષે કહું છું.

વિ : (સ્વગત) ભલ્લા ! એમને અવસર જ ન આપ્યું.
(પ્રકાશ) અહો મિત્ર ! આપ તો એ તાપસ કન્યાના
કેડીલા હીસો છો ને શું ?

સા : સખે ! તબ્યા શી વસ્તુઓમાં પુરુવંશીનાં મન નથી
પ્રોવાતાં.

૮. ફહે અપ્સરાની તનયા ઋષિપુત્રી; સાંપડી તણ તહેણે;
જેમ આકડે પડિયું શિથિલ જૂઠની વેલતું નવકૂલડું.

વિ : (હસીને) જેમ કાંઈક ખજૂર પેશીઓથી મનઉંચે
આમલીનો કેડીલો થાય, એમ રમણીરત્નોના અભાવા
મયે આપને પ્રગટયા આના કેડ.

સા : એને નથી નિરખી ત્યાં સૂધી એમ જ ભણીશ તું.

વિ : તે ખરેખર ! રમણીય જ હોય, જે આપને ચે
વિસ્મય જગાડે.

સા : મિત્ર ! વિશેષ તો શું ?

૯. ચિત્રે ચિતારી પ્રથમે પછી પ્રાણ પૂયો,
કે રૂપસાર લઈ શું વિધિએ ઘડી એ !
વિધિનું વિભુત્વ—રૂપ એહનું ચિન્તવું ત્યાં
સીરત્નસૃષ્ટિથી અનોખી હીસે મહેને તે.

વિ : જો એમ જ છે, તો ઉતર્યાં આજથી રૂપાળીઓનાં માન.

શ : ને મહારા તો મનમાં ઘોળાયાં જ કરે છે કે:

૧૦. ન સંઘેલું ફૂલડું, કુંપળ નખથી ચે અણચૂંટી,
ન વીંધેલું મણિ એ, નવમધુ ન ચાખ્યા ચ રસનો;
અખંડ જ પુણ્યોનાં ફળ શું રૂપ એનું સુવિમળું;
ન જાણું ભોક્તાનો કળશ વિધિ ઢળશે કવણને.

વિ : તો પછી જલ્દી ઉદ્ધારે એને મહારાજ: કે કો ચે ઇશુ-
દીતેલચીકણા માથાળા તપસ્વીને હાથે ન પડે.

શ : પરવર્તી છે પોતે; ને હાજરે નથી અહિયાં વડિલ.

વિ : ત્યારે મહારાજની ભણી કેવોક હતો એનો દષ્ટિરામ?

શ : પ્રકૃતિથી જ અણહલેતી હોય તપસ્વી કન્યાઓ. ત્હો ચે તે

૧૧. મુજ વળચે લીધ વાળી જ આંખડી,
પણ ઉગ્યું સ્મિત અન્ય નિમિત્તાનું;
વિનયવારી રતિ ત્યમ ત્હોની તે,
ન મહને છતી કીધી, ન છાવરી.

વિ : તો શું દષ્ટિ માત્રથી જ આપને ખોળે આવી વિરાજે ?

શ : ત્યહાંથી જતાં જતાં પણ શરમાતાં શરમાતાં ચે લીક
પ્રકાશ્યો ભાવ ત્હોણે. કારણ કે

૧૨. હર્ભાકુરે ચરણવીંધી સમી જ સહસા
તન્વી ઉભી કંઈક ત્યહાં ડગલાં ભરીને;
ને વૃક્ષડાળ મંહી ન્હોતું ભરાયું તે ચે
ઉભી જ, વાળી મુખ, વલ્કલ ફહાડતી શી.

વિ : તો પછી ભરે ભાતાં. તપોવનનું તો ઉપવન કીધું છે
આપે, એમ પેખાય છે.

શ : સખે ! તપસ્વીઓ કેટલાક ઓળખી ગયા છે મ્હને.

તો વિચાર જરા કે શા મિથે ફરી મ્હારે આશ્રમ-
ભૂમિમાં જવું.

વિ : શાં બીજાં મિથ આપ-રાજવીને ? 'નીવારનો છટો
ભાગ અમારો ફઢાડી આપો' એ જ.

રા : મૂર્ખ ! બીજો જ ભાગ એમને રક્ષવે મળે છે; જેને
રતનદગલા યે છાંડીને અભિનન્દે છે સૌ. જો:

૧૩. નૃપોને નીપજે કંઈ જે વર્ણોથી, તે વિનાશી છે;

ને તપનો છટો ભાગ આપે અક્ષય તાપસો.

(નેપથ્યમાં) અહો ! સિદ્ધ થયો અર્થ આપણો.

રા : (કાન દધને) અરે ! ધીર પ્રશાન્ત સ્વરથી લાગે છે કે
તપસ્વીઓ હશે.

દ્વા : (પ્રવેશીને) જય હો-જય હો મહારાજનો. બે ઋષિ-
કુમારો છડીદારસ્થાને આવ્યા છે.

રા : તો ખરે ! વિના વિલંબે પ્રવેશાવ તહેમને.

દ્વા : આ પ્રવેશાવું, મહારાજ ! (કહી જાય છે; ને ઋષિકુમારો
સાથે પ્રવેશીને) આમ-આમ, ઋષિકુમારો !

(બન્ને ય રાજવીને નિહાળી રહે છે.)

ખેલો કુમાર : અહો તેજસ્વી છતાં યે શ્રદ્ધા જન્માવતી છે
એમની મુદ્રા. અથવા હોય જ એ આ ઋષિ સરિખડા
રાજવીમાં. કારણ કે

૧૪. લીધ તહેણે યે મુનિજન સમે આશ્રમે સર્વભાણ્યો;
રક્ષાયોગે તપ દિન દિને રાજવી એ ય સંચે.

'રાજન્' પાછળ મૂકી જ 'ઋષિ' શો એક એ પુણ્યશબ્દ
આરણ્ય ગાયે મળી સ્તુતિગીતો એહનાં આભઅડતાં.

બીજો કુમાર: ગૌતમ ! આ જ એ ઇન્દ્રના મિત્ર
દુષ્યન્તરાજ ને ?

પહેલો કુમાર: નહીં તો શું ?

બીજો કુમાર: તેથી જ

૧૫. એમાં નવું શું ? નીલ ઉદધિથી સીમબાંધી ધરા આ
ભોગળલાંબા ભુજથી સઘળી એકલા એહ માણે ?
કાં કે વાંછે વિજય રણમાં હૈય શું વેરબાંધ્ય
હેવો એના ધનુષશરથી, ઇન્દ્રના વજ્રથી વા.

બન્ને: (સમીપ જઇને) જય હો રાજવીનો.

રા : (આસનથી ઉઠીને) અભિવન્દુ' છું આપને.

બ : કલ્યાણ થાવ. (કહી ફળો ધરે છે.)

રા : (પ્રણામ સાથે સ્વીકારીને) ક'ઈ આજ્ઞા કરો એમ ઇચ્છુ છું.

બ : વિદિત છે આશ્રમવાસીઓને કે આપ અંહી વિરાજો
છો. તેથી આપને પ્રાર્થે છે કે—

રા : શું કરમાવે છે ?

બ : મહારાજ કણ્વ મહર્ષિ નથી, તેથી રાક્ષસો અમ યજ્ઞમાં
વિક્ષ જગાડે છે; તો કેટલીક રાત્રીઓ સારથી સંગાથે
આપ સનાથ કરો આશ્રમને.

રા : કૃપા કીધી મુજ ઉપર.

વિ : (બાલુએ) અત્યંત તો અનુકૂળ જ છે એમને
એ વિનંતિ.

રા : (સ્મિત કરીને) દૈવતક ! મહારા નામથી સારથીને કહે
કે ધનુષ સાથે રથને હાજર કરે.

દ્વા : જેવી દેવની આજ્ઞા. (કહી નમ્ર છે.)

ખ : (હર્ષ ભર)

૧૬. પૂર્વજને પગલે પળતા સોહે છે આપને જ એ;
શર્ણના અનલો યજ્ઞે પોરવો છે જ દીક્ષિતો.

રા : (પ્રભાત સાથે) પધારો આગળ આપ બે. હું ચે પગલે
પગલે આવું છું જ પાછળ.

ખ : વિજય હો. (કહી જાય છે.)

રા : માધવ્ય ! ને છે ત્હને શકુન્તલાના દર્શનનું કુતુહલ ?

વિ : પહેલાં તો છલકાતું. હાવાં-રાક્ષસવાતાંથી તો છાંટો
ચે નથી રહ્યું.

રા : બ્હીશ મા. ભલે, મુજ સમીપમાં રહેજે.

વિ : તો-તો રાક્ષસોથી રક્ષાયેલો જ છું હું.

દ્રા : (પ્રવેશીને) રથ સજ્જ છે, મહારાજના વિજયપ્રસ્થાનની
વાટ જૂલે છે. અને વળી નગરમાંથી દેવીનો સન્દેશો
લેઈને કારભારી આવ્યા છે.

રા : (આદરથી) શું માળના મોકલ્યા ?

દ્રા : હા, મહારાજ !

રા : ભલે, પ્રવેશ કરાવ.

દ્રા : જેવી આજ્ઞા. (કહી જાય છે. કારભારી સાથે પ્રવેશીને) આ
રહ્યા મહારાજ. પધારિયે.

કારભારી : જય હો-જય હો મહારાજનો. દેવીએ ફરમાવ્યું
છે કે ‘ આજથી ચોથે દિવસે મહારા ઉપવાસનું પારણું
ઉજવાશે; તો દીધાંયુષ અવશ્યે પધારશો, ’

રા : અંહી છે તપસ્વીઓનું કાર્ય, ત્યાં છે વડિલની
આજ્ઞા; ખન્ને ચે છે અણુઉલંઘાય એવાં. આમાં કરવું શું ?

વિ : ત્રિશંકુ પેઠે અન્તરિયાળ રહો.

રા : ખરે ! બ્યાકુળ થયો છું હું.

૧૭. કર્તવ્યના દિશાભેદે થાય મહાઈ દ્વિધા મન;

સ્થામા શૈલે અથડાતાં જેમ બહેજાનું બહેણુ ઠે.

(વિચારીને) સખે ! ત્હને માજીએ પુત્ર કરી માન્યો છે.

તો તું અહીંથી પાછો વળ, ને તપસ્વીકાર્યે મન મહાઈ

હંમણાં વ્યથ છે એ નિવેદન કરીને દેવીનાં પુત્રકરવાનાં

કાજ તું કરજે.

વિ : ખરે ! મ્હને રાક્ષસડરકુ તો નથી ગણતા ને ?

રા : (સ્મિત કરીને) ત્હારામાં તે એ કેમ સંભવે ?

વિ : તો જેમ રાજનો ન્હાનેરો બાઈ જાય એમ જઈય.

રા : બલે. તપોવનનો રંજડ મટાડવાને માટે સર્વે સંગાથી-

ઓને ત્હારી જ સાથે વળાવીશ.

વિ : તો-તો યુવરાજ થયો હાવાં.

રા : (સ્વગત) ચાલાક છે આ બટુ. કહાય ને મ્હારા

અભિલાષ અન્તઃપુરમાં ચે કહે. વાર, એને આમ કહું.

(વિદૂષકનો હાથ ઝાલીને ચાસન) મિત્ર ! ઋષિગૌરવને કાજે

આશ્રમે બાંઉ છું હો. ન ખરે !-સાચે જ ! તપસ્વી-

કન્યાના મ્હારા કોડથી નહિ. જો:

૧૮. હું ક્યંહાં ? મૃગલાંની સંગ એ

ઉછરી કામકલાઅજાણી ક્યંહાં ?

જલમ્યાં પરિહાસમાં, ન તે

અહતો બોલ તું અર્થમાં ખરા.

વિ : તો બીજું શું ? (કહી સર્વે જાય છે.)

વિષ્કંભક

(પછી પ્રવેશે છે કુશ વીણીને વળતો હોતાનો શિષ્ય)

શિષ્ય : અહો ! મહાનુભાવ છે પૃથ્વીય દુષ્યન્તરાજ; કે
આશ્રમમાં મહારાજના પ્રવેશ માત્રથી જ વિમ્નવિહોણાં
થઈ રહ્યાં અમારાં ધર્મકર્મ.

૧. વાત શી બાણ સંધ્યાની ? પશુછશબ્દે જ દ્વરથી,
હુંકારે ધનુના માત્ર, વિદારે એહ વિમ્નને.

જરા હવે વેદી ફરતાં પાથરવાને આ દર્ભ ઋત્વિજને
જઈને ફઉં. (વાણીને અવલોકે છે.)

(આકારો) પ્રિયંવદ્ધા ! કેને કાળે આ વાળાનો લેપ ને
મૃણાલવન્તાં કમળપાન લઈ જા છ ? (સાંભળવાનું નિરૂપીને)
શું કહે છે ? ' લૂખ લાગવાથી અતિથે અસ્વસ્થ છે
શકુન્તલાઃ ત્હેના શરીરની ટાઢકને કાળઃ ' એમ કે ?
તો તો ઉતાવળી થા. તે તો ખરે ! કુલપતિ ભગવાન
કશ્વના પ્રાણ છે. હું ય તે જઈને યજ્ઞનું અવલૂથોઢક
ઔતમી સંગાથે મોકલાવું છું.

(કહી જાય છે.)

અંક ત્રીજો

(પછી પ્રવેશ છે કામવિહ્વળ અવસ્થામાં રાજવી.)

રાજા : (નિઃશ્વાસ નાંખીને)

૨. બાણુ પ્રતાપ તપનો, બાણુ એ છે પરાધીન સુવતી;
તથાપિ સાચે ! ત્યાંથી પાછું વાળી શકું ન આ હકું.

(મદનપીડા નિરૂપીને)

ભગવન્ પુષ્પધન્વા ! તુજમાં ને ચન્દ્રમામાં વિશ્વાસ ખર-
નારાં છેતરાય છે કામીજનોના સાથ. કાં કે

૩. તુજ ફૂલશર ધરવાં, શીતળાં રશ્મિ ચન્દ્રે,
ઉભય અબ્જગતાં એ ભાસતાં હું સમાને;
હિમભર કિરણોમાં અગ્નિ વર્ષે છ ઇન્દુ,
ફૂલશર પણ ત્હારાં કારમાં વજ્રતીખાં.

ભગવન્ કામદેવ ! ત્હને મ્હારી ઢાઝ નથી. ક્યાંથી હોય
ત્હને ? તું ફૂલબાણુવળી છતાં યે આવડો તીક્ષ્ણ છે !
(વિચારીને) હાં; બાણુ :

૪. ખરે ! હજી યે હરકોપઝાળ તો

જલે તુંમાં, જ્યમ વડવાગ્નિ સાગરે;

નહિ તો અહો મન્મથ ! ભસ્મીભૂત તું

હો આજ ક્યાંથી હું શું ઉજ્જ આવડો ?

ભગવાન કંઠર્પ ! આમ ઠપકો દીધે યે ત્હને મ્હારી ઢાઝ
નથી આવતી ?

૫. અખંડ સંકટપ અનંગ ! સો-સો

વૃથા કરી મહેં તુજને ઉછેર્યો;

હા ! કાન સૂધી ધનુ ખેંચી ત્હેં તો

મ્હને જ તાકી તુજ બાણુ માર્યું !

અથવા

૬. પૂજું મકરધ્વજને—અખંડ સુજને પીડનારા તુજને;
મહિરાપ્રપુલ્લ નયણી—એને અનુલક્ષી જો વીંધ બાણે.
(ચાલીને) કચ્છાં જઈને હવે ખરે ! ચક્ષુપરવાયે રજા
દીધેલો હું શ્રમથાક્યા આત્માને વિનોદ પમાડું ? (નિઃશ
નાંખીને) કિયું ખરે ! હવે ગહારે છે પ્રિયદર્શન શિવાયનું
શરણું બીજું ? તો જરા એની જ શોધમાં બહો. (સૂર્યને
નિહાળીને) આ ઉશ તરફાની વેળાએ ઘણુંખરું તો લતા-
ઘેરવન્તા માલિનીતીરે સખીજન સંગાથે શકુન્તલા બાય છે.
ત્થાં જ જરા બહો. (ચાલીને, સંસ્પર્શ થયાનું નિરૂપીને) અહો !
વાયુલહરોથી મનોહારી છે આ ભૂમિભાગ.
૭. કમળસુરભિ ભર, માલનીછોળોના કણ વહતી લહરીને
અનંગતપિયાં અંગો આલિંગે ગાઢ, એ શક્ય અહિયાં.
(આગળ ચાલી અવલોકીને) આ છોડવાઓની પગથીએ
સુંદરી હમણાં ગઈ લાગે છે.
૮. મળી ગયાં નથી હજી એ પાંદડીદીટડાં એણે ફૂલચૂંટિયાં;
ને આ દૂધઝરન્તી દેખાયે હજી કુંપળો છેદી તે.
(ચાલીને ને નિહાળીને) આ નેતરઆચ્છાદા લતામંડપે
શકુન્તલા વિરાજેલી યે હોય. એમ જ છે. (નીચે નિહાળીને)
૯. આગે કંઈક ઉંચેરી, પાછળ નમતી નિતમ્બગૌરવથી,
દારરેણુ પાંડુરમાં ઢરસે કંઈ આ નવલી પદપંક્તિ.
જરા ડાંખળીઓ વચ્ચેથી નિહાળું. (ચાલી, એમ કરીને, હર્ષથી)
અહો ! લાક્યું મ્હને નેત્રકદયાણુ. આ મ્હારા મનના
મનોરથની પ્રિયતમા ફૂલપાથયાં શિલાપાટે સૂતી છે;

સખીઓ સમીપમાં બેઠી છે. ભદ્રા: સાંભળું એમની
જાની જોડી: (૧૬લી વિદ્યાજાને જોયે છે.)

(જ્યાં પ્રવેશ છે પૂર્વકથી સ્થિતિમાં સખીઓ સંગાયે શકુન્તલા)

સખીઓ: (પંખા ઢાળતી, બહાલથી) એલી શકુન્તલા! સખા-
જવો તો છે ને ત્હને આ કમળપાનદાંડીયો વાંચુ?

શકુન્તલા: શું વાંચુ દાંડીયો છે મ્હને? સખીઓ!

[સખીઓ ખદ મિત્રપાં એક બીજીની સહાયતા નૂવે છે.]

રાજા: અતિશય વિહ્વલ શરીરની શકુન્તલા હીસે છે. (વિતર્ક
કરીને) તો શું આ તે લૂખ લાગી છે? કે મ્હારા મનમાં
ધૂમે છે ત્હેવું જ છે કાંક? (અભિલાષથી નિહાળીને) અથવા
સન્દેહ અળગા થાવ.

૧૦. સ્તનો અચ્ચા વાળે, ખિસનું ઢાંકે એક વલંચ,
પ્રિયાનું પીડયું ચે શરીર સલૂણું કેટલું ચ આં!
ભલે ગ્રીષ્મ-મદને સમતપવી હો, ત્હો ચ કદિ ચે
ન સોહે કંઈ આવાં યુવતિફલવાં ગ્રીષ્મ! તુજને.

પ્રિયવદા: (જનાન્તિકે) અનસૂયા! તે રાજપિના પ્રથમ દર્શ-
નથી માંડીને જ તાલાવેલી લાગી છે શકુન્તલાને. શું
એમની કારણે જ આની આ સન્તાપ તો નહિ હોય ને?
અનસૂયા: સખિ! મ્હારી ચે એવી જ છે હયાની આશંકા.
વાર, પૂછું છું જરા એને જ. (આસન) સખિ! પૂછું
ત્હને કંઈક? ખંદેખર! ઉઘ છે ત્હારી સન્તાપ.

શ: (શાચ્ચાથી અટધી ઉઠીને) સખિ! શું કહેવું છે કંઈ?

અનસૂયા: શકુન્તલા! નિઃસન્દેહ અણુઉતર્યા છીએ અમે
અદમગ્રીણી કથામાં. ને ત્હો ચે જેવી ઇતિહાસગ્રન્થમાં

કામપીડયાંની અવસ્થા સાંભળી છે તહેવી, પેપું છું ત્હારી
ય તે. કહે, ઠા. કારણે ત્હારો છે સન્ટાપદી રાગ ખરે !
મૂળથી પ્રારબ્ધા વિના ઔષધ ન અરજાય.

રા : અનસૂયાને ચે આવ્યો ત્હારો જ તર્ક, નથી કંઈ
મહને જ મનગમતું રહેં માની ક્ષીધું.

શ : (આત્મગત) બળવન્તી જ છે લગની. હમણાં ચે સહસા
ત્હેમને કહી શકવી નથી.

પ્રિ : સખી શકુન્તલા ! એ ખરે કહે છે. શાને નિજની
અગનને ઉવેખ છે ? દિવસે દિવસે નક્કી શોષાય છે ત્હારા
અંગો. એક માત્ર લાવણ્યમયી કાન્તિ ત્હને નથી તબતી.

રા : છે ત્હેવું કહ્યું પ્રિયવદાએ તો. એમ જ છે.

૧૧. અંખાયા જ કપોલ ચન્દ્રસુખડે, હેચે સ્તને તો ઢીલાં;
શોષાયો કટિલક, છેક નમિયાં ખંભા, છપિ પાંડુરી;
દામણી ને પ્રિયદર્શના જ, મહને પીખેલી દર્શ છે આઃ
બણે પાનખરી અનિલઅડકી ડોલરની શું વેલડી !

શ : તો સખિ ! કેને બીજને કહીશ હું ? પણ એમ તો
પીડાકારણ થઇ પડીશ ત્હેમને.

ખન્ને સખીઓ : એથી જ અમારો છે આગ્રહ. સ્નેહી-
ઓમાં સંભાળ્યું હું ખ સહ્યાં સરખું થાય.

રા : ૧૨. પૂછ્યે ખરે ! સખીજને સુખદુઃખભાગી,
કહેશે પીડાની કથની મનમાંની બાલા;
ત્હાજ્યો તૃપાર્ત નયણે બહુ ચે વળીને,
પાપું છું ત્હો ય હમણાં લય બોલડાનો.

શ : સખિ ! જે પળથી સુખ દર્શાવનારાં પદ્માર્ચ છે તે

તપોવનરક્ષન્તા રાજર્ષિ—(એટલું અડધુંક કહી લગ્ન નિરપે છે.)
ખન્ને સખીઓ : કહે-કહે, પ્રિય સખિ !

શ : ત્હારથી માંડીને તે શું હત્યા અભિલાષથી આ અવસ્થા
આવી પડી છે.

રા : (હરખથી) સાંભળ્યો શ્રવણસાર સર્વસ્વ.

૧૩. સન્તાપતો હતો તે સ્મર જ થયો મુજ કલ્યાણક હાવાં;
ધનશ્યામળ જયમ હ્હાડો ગ્રીભાન્તે લોકને જીવન બક્ષે.

શ : તો જો ત્હમે સંમત હો તો એવું કરો કે જેથી તે
રાજર્ષિની અનુકમ્પાપાત્ર યાઉં. નહિ તો ખરે ! આપો
મ્હને છેલ્લી તિલાંજલિ.

રા : સંશય છેદન્તાં આ છે વચનો.

પ્રિ : (જનાન્તિકે) અનસૂયા ! મન્મથપીડમાં આઘી ઉતરી
ગયે એને વિલંબ છે અસહ્ય. ને જે શું બન્ધાયો છે એનો
ભાવ, તે છે પૈરવોના મુગટમણિ. તો એના ભાખ્યા
અભિલાષ વધાવી લઈએ.

અ : તું કહે છે એમ જ કરીએ.

પ્રિ : (પ્રકારા) સખિ ! ધન્ય ભાગ્ય. ત્હારે ઘટારત જ છે
ત્હારી લગની. સાગર મૂકીને કચ્ઢાં નહીં તો ઉતરે મહા-
નદી ? કે કાણુ હાવાં આંખા વિના બટમોગરાની પાંગરી
વેલને ચે ઝીલે ?

શ : નથી એમાં આશ્ચર્ય, જો વિશાખાની બે તારલીઓ ચે
શશીલેખાને અનુસરે તો.

અ : તો પછી શો ઉપાય કરિયે કે જેથી વિલંબ
ને દૂપલા સખીના મનોરથ સાંપડે ?

પ્રિ : છાનું તે તો વિચારવા શું-શીઘ્ર તે તો રહેલું છે.

અ : કહે; કંઈ રીતે ?

પ્રિ : ખરે ! તે રાજર્ષિ પશુ ત્હેમની સ્નેહચેરી દષ્ટિદાખવ્યા
અભિલાષવન્તા હમણાં હમણાં તો ઉભાગરે કૃશ દેખાય છે.

રા : ખરૂં, એવો જ થયો છું હું. એમ જ;

૧૪. હૃદયભડકે ફાટી આંખે ભુજે જ ઉન્હાં ઉન્હાં
પ્રતિ રજનીએ ઝાર્યા અશ્રુથી મણિઝંખાયું, તે
પશુછકીધ એ રેખાને ચે ન અડી, કાંડા થકી
સરી સરી જતું સોનાકંકણ ફરી ફરી સાફે હું.

પ્રિ : (વિચારીને) અલી ! મહનલેખ એમને પાઠવિયે. ત્હેને
ફૂલસન્તાડયો કરી દેવપ્રસાદને નિમિત્તે એમને હાથે પહોં-
ચાડીશ હું.

અ : મ્હને તો ગમે છે સુકૌમળો એ પ્રયોગ. શકુન્તલા
શું કહે છે ?

રા : ત્હમારી યોજનામાં તે બીજું બોલવાનું હોય ?

પ્રિ : તો ત્હારી વાતોગૂંથ્યો ચિન્તવી કહાડ જરા કે
લલિત પદખન્ધ.

રા : અલી ! ચિન્તવું છું હું. પણ તિરસ્કરણખ્હીતું વળી
ધૂજે છે મ્હાફે હૈયું.

રા : (હસખથી)

૨૫. જેની અવજ્ઞાની ભીતિ ભીરૂ ! ત્હેને,
એ આ ઉભો મીલન ત્હાફે ઝંખતો.

પ્રાર્થી : મળે કે ન મળે જ લક્ષ્મી સો,

પણ લક્ષ્મીપ્રાર્થો કયમ હોય દુર્લભ ?

સ. : અધિ નિજાં શુભાવધાનતી ! કૌણુ આજે દેહઠારતી

શરત્યદનીને અન્દરવાથી વારશે ?

શ. : (સ્મિત કરીને) સો લે રચ્હાર તહીન થાઈં તહેમાં.

(કહી બેઠી થઈ ચિન્તવે છે.)

શ. : અરથાને નથી ખરે ! કે મટમટબુંદી આંખડીએ

પ્રિયાને ન્હાળી રહ્યો છું હું. કાં કે

૧૬. પદ રચતાં ચે તહેનું એક બુકુટિચ્હડયું મધુર મુખડું

ગાલ તણા રોમાંચે ભાળે એની મુજ પ્રતિની પ્રીતિ,

શ. : અલી ! ચિન્તવી કંહાડયું મહે ગીતવસ્તુ. પણ કને કચ્હાં
છે કંઈ લેખનસાધનો ?

પ્રિ : એ તો આ પોપટડેયા શા સુકુમાર કમળપાને નખ-
કેથી અક્ષર માંડ.

શ. : (કલા પ્રમાણે કરતી) અલીઓ ! સાંભળો હવાં. અર્થસ-
ગત નથી જાણતી હું.

અ. સ. : અમારે તો ધ્યાન જ છે.

શ. : (વાંચે છે.)

૧૭. ન જાણું તુજ હૈયું હું; પણ વળી પ્રબળ મહન આઈ પહેરિ
સન્તાપે, હે નિર્દય ! તુજ પ્રેમકોડીલાં મુજ અંગેને.

શ. : (સહસા નીસરી કને જઈને)

૧૮. તપવે મહન તહને, તો તન્વીંમિ ! મહને અખંડ એ બાળે;
દિનકર શરી જંખવતો, ન એટલું એ ચોચાણીને થ કહી.

સ : (નિરખીને, હરખ કરી ઉઠીને) નિર્વિદાએ મનોરથ સ્વયં
પધાર્યા આ તો. (શકુન્તલા, ઉઠવા ધ્રુવે પ્રેમ)

રા : હાં! હાં! એ શ્રમ શાને ?
૧૬. કૂલશચ્છા આલિંગ્યાં, અટકરમાતાં ખિન્નખંડે મહેક્યાં,
ભારે સ્મરસન્તાપ્યાં, ન ગાત્રને તુજ વિવેકવિધિ હોયે.

અ : અંહી શિલાપાટે એકદેશને સોંહવો, રાજવી !
(રાજા પાસે વિશાળ છે; શકુન્તલા દાનવપત્રી ભેસે છે.)

પ્રિ : અન્નેયની ત્હમરી અન્નેઅન્ની પ્રીત આંખડેખીતી
છે. ત્હોય મ્હને સખીરમેહ ફરીથી બોલાવે છે કે—
રા : કલ્યાણિ ! ન અવરોધશે એને. ઉગ્યું ને અણુબોલું
અનુતાપ જન્માવે પછી.

પ્રિ : શરણ પડેલ નિજ દેશવાસી જનની પીડા હરવી એ
છે તમ રાજવીધર્મ.

રા : નથી એથી અધિકું કાંઈ.

પ્રિ : તો ખરે ! અમારી આ પ્રિય સખીને આપને લીધે જ
આ દશાપાલટે બગવાન મ્હને આણી મૂકી છે. તો ઘટે
છે એ શરણપડીના જીવિતને આધાર દેવો.

રા : કલ્યાણિ ! વિરલી નથી એ પ્રણયપ્રાર્થના સર્વથા
સ્વીકારું છું.

રા : (પ્રિયવંદાને અવલીખીને) અલીઓ ! અંતઃપુરવિરંદે આતુર
રાજર્ષિને શાને રોકે છે ?

રા : સુન્દરિ !

૨૦. મમ અનન્યપરામણ્ય હયું આ
ઠઠકે ધારી લહે તું જ અન્યથા,

હૃદયવાસિનિ ! હે મહિરાક્ષિ ! તો

મદનબાણ હૃદયે હું હણું છું ફરી.

અ : સજન ! બહુવલ્લભા સાંભળ્યા છે. રાજાએને. જેમ
અમારી પ્રિય સખી ભાંડુજનને ચિન્તાભાર ન થાય
એમ કરજો.

રા : કલ્યાણિ ! વધારે તો શું ?

૨૧. ભર્યા રણવાસે યે બે પ્રતિષ્ઠા મુજ કુલની;

સમુદ્રે ખાંધી પૃથ્વી તે, ને ત્હમારી જ આ સખી.

ખન્ને સખીઓ : નિરાંત વળી અમને.

પ્રિ : (કટાક્ષ ફેંકીને) અનસૂયા ! આ ગમ નજરો નાંખતો
પેલો આતુર મૃગબાળકો જનનીને વલખે છે. ચાલ;
મેળવીયે એમને. (ખન્ને સાથે જવા ઉઠે છે.)

શ : અલીઓ ! નિરાધારિણી છું; એક તો ત્હમારામાંથી આવો.

ખન્ને સખીઓ : પૃથ્વીનો જે આધાર, તે તુજ સન્મુખ છે.
(કહી ભય છે)

શ : શું ગઈઓ જ ?

રા : ધીરી થા. અને આ આરાધતો જન તુજ સન્મુખે છે.

૨૨. શું શીતળાં કમળપાન તણે જ પાંખે

કંઈ થાકહારક ભીના મૃદુ વાયુ ઠાળું ?

કે અંક લેઈ સુતતુ ! સુખ થાય તેમ

પાંખાળું તુજ ચરણો સખિ ! પદ્મરાતાં ?

શ : પૂજ્ય પ્રત્યે પોતાને અપરાધી નહિ થવા ઉઠે.

(કહી ઉઠીને જવાનું કરે છે)

રા : સુન્દરિ ! દિવસ પાકયો નથી; ને આ છે ત્હારી
શરીરઅવસ્થા.

૨૩. તણ કૂલશય્યા, કમલિનીદળનો તણ કલ્પિત સ્તન પાલવડો,
કયમ તાપમાં જઈશ તું પૂરાં પીઠાકુમળાં લઈ અંગો ?

(કહી બળથી ત્હેને પાછી વાળે છે.)

શ : પુરુરાજ ! જરા વિનય પાળો. મદનસન્તાપેલી પણ નથી
હું નિજની માલિક.

રા : ભીરૂ ! છાંડ એ વડિલોનો ભય. બાણી ત્હેને ધર્મબાણ-
બુહાર પૂજ્ય કુલપતિ નહિ આમાં દોષ ગણે ત્હારો. જો:

૨૪. ગાન્ધર્વ લગ્ને બહુ ચે રાજર્ષિની કુમારીઓ

સુણી છે પરણેલી, ને અબિનન્દાઈ પિતૃથી.

શ : છોડો અત્થદારે તો મ્હને. ફરી વળી સખીઓ શું
મન્ત્રણા કરીશ.

રા : બલે, છોડું છું.

શ : કચ્છારે ?

રા : ૨૫. કુમળા વણુડંખિયા નવીન

કૂલડાં શા કંઈ હોઠ તાહરાનો

તરશ્યા ભમરા સમો હું, કાન્તે !

રસ ધીમિશથી ચુમ્મું તે પછી જ.

(કહી મુખ એતું ઢંચું કરવા ભય છે. શકુન્તલા આનાકાની નિરૂપે છે.)

(નેપથ્યમાં)

અહો ચક્રવાકની લાડિલી ! ‘ પધારજો ’ કહી લે સહચરને;
રજની આવે છે.

શ : (ચમકીને) પુરુરાજ ! નિઃસન્દેહ મ્હારી શરીરવાર્તા
પૂછવાને ગૌતમી આ બાણી જ આવે છે. તો ડાંખળીઓ
ભીતર પધારશો જરા ?

શા : ભલે. (કહી પોતાને આત્માદી રહે છે.)
(પછી પ્રવેશે છાંદાથે ખતલીધી જોતસી અને સખીએ.)

સ : આમ-આમ, આયાં જોતમી !

જો : (શકુન્તલા કને જઈને) બાળ ! હવે આછાં તપે છે ને તારાં અંગે ?

શા : આર્યે ! કંઈક ઠીક છે.

જો : આ ફલજલથી પીડાઉતયું થયે તારું શરીર. (શકુન્તલાને શિરે બાંધીને) વત્સે ! દિવસ પાકયો. ચાલ, પ્રણામીએ જઈએ. (કહી જવાનું કરે છે.)

શા : (આત્મગત) હેયા ! ખેલાં સ્વયં મનોરથ પધાર્યે ભીરૂતા છાંડી નહીં. તો હવે શાને તારો આત્મારનો છે આ સન્તાપ-પશ્ચાતાપ ? (ઠગલું ભરીને ચાસત.) લતાછાયેલ સન્તાપ હરનાર ! ફરી આવીશ વળી તારા ઉપલોભને કાજ. (કહી ખીજ્યોની સંગ્રાથે શકુન્તલા કુખભરી જાય છે.)

શા : (પૂર્વ સ્થાનકે આવી, નિઃશ્વાસ નાંખીને) અહો ! વાંછયા અર્થની સિદ્ધિઓ વિઘ્નવવન્તી જ છે સદા. મહારેય તે

૨૬. વળી વળી અંશુલિથી જ હોકલોકયું,

‘ નહિ ’ ‘ નહિ ’ ના કલખોલડે રૂપાળું,

મુખ પડખાફર્યું રમ્ય પરિમણીનું

ક્યમ ચકરી લિયજ્યું-ન ચુંભિયું મહેં.

ને કયાં હવે જાઉં ? અથવા અંહી જ પ્રિયમાણ્યા ને

છાંડ્યા લતામંડપે ઘડીક થોભું ? (ચોમેર નિહાળીને).

૨૭. તનુરોળેલી જ તહેની પુણ્યમયી આ શમ્યા શિલાએ, અને આ કરમાયલ પ્રેમલેખ નલિનીપત્રે નખેલી લખ્યો;

આ બિસક'કેણ હાથખરિયું, તૂપનો ચોટયાં રહે એમ, ત્યાં
રહેને કચ્છાં નીકળી શકું હું બંડની આ સૂની એ કુંજથી ?

(આકાશે જુલો)

કુતોરોજીવી. (આકાશમાંથી) કાલે મને કાલે કાલે કાલે કાલે

૨૮. સાથે સમે પ્યજનના વિધિ આદરણે

કે વેદી બે બન્ધિવતીની ફરતી પડેલી

છાયા ઉડી રહી ભયંકર આ બહુ એ,

સન્ધ્યાની વાદળી શી ભૂખરી, રાક્ષસોની.

સા. ૨. હું આ આપણો દેવ

જાણે કે કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

(આકાશમાંથી)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

કેવળ કોઈ કોઈ પુત્રાનકા પુત્રી (કહી ભયંકરે)

વિષ્કંભક

[પછી પ્રવેશે છે ૨૪ વીણવાનું નિરૂપતી સખીઓ.]

અનસૂયા : અલી પ્રિયંવદા ! જો કે ગાન્ધર્વ વિવાહવિધિથી
કલ્યાણપાત્રી શકુન્તલા સમોવડ ભત્રી લોગવતી થઈ
તેથી મારા હયાને નિરાંત વળી, ત્હો એ આટલીક
ચિન્તા તો છે,

પ્રિયંવદા : વળી શી ?

અ : અંહીથી તે રાજર્ષિ યજ્ઞ પૂરે થયે ને ઋષિજને રજા
દીધે નિજ નગરે પ્રવેશી અન્તઃપુરે સંચર્યે અંહીજની
વાતો સંભારશે કે નહીં ? એટલી જ.

પ્રિ : શ્રદ્ધા રાખ. ન આવડી રૂપસુદ્રાઓ શુભવિરોધી નીવડે.
પણ તાત કાશ્યપે હાવાં આ વૃત્તાન્ત સાંભળ્યે નથી
જાણતી હું કે શું પરિણમશે.

અ : હું ધારૂ છું તેમ તો સંમત થશે.

પ્રિ : એ શી રીતે ?

અ : શુભવન્તાને કન્યા દેવી એવો તો એમનો કાંઈક ખેલાંનો
જ સંકલ્પ. તે જો દેવ જ સાંપડાવે, તો તો વિના પ્રયાસે
કૃતાર્થ જ થાયને વડિલજી ?

પ્રિ : એમ જ. (૨૪જાણને વિલોક્ષિને) સખિ ! વીણાઈ રહ્યાં
પૂજનપૂરતાં ફૂલડાં.

અ : પણ સખી શકુન્તલાના સૌભાગ્યદેવને વધાવવાના છે ને ?

પ્રિ : ખરૂં. (કહીને તે જ કર્મ નિરૂપે છે.)

(નેપથ્યમાં)

અહો ! આ હું આવ્યો છું, હો !

અ : (કાન દધને) સખિ ! અતિથિ કોઠ બોલતા લાગે છે.

પ્રિ : પણ પર્ણશાળાએ શકુન્તલા છે.

અ : હમણાં તો હૈયાપરદેશિણી છે. બલે; બસ છે આટલાં ફૂલડાં. (કહી જવાનું કરે છે.)

(નેપથ્યમાં)

અયિ અતિથિઉવેખણુહારિણી !

૧. તું ચિન્તવે જેહ અનન્ય ચિત્તથી,
જાણ્યો ન આ આવી ઉલો તપોધને,
સ્મરાવતાં ચે સ્મરશે ન તે ત્હને,
પૂર્વે કર્યું જેમ બૂલે પ્રમત્ત કો.

પ્રિ : હા ધિક્ક ! હા ધિક્ક ! બૂંડું જ થયું. કોઇકે ચ
પૂજનયોગ્યની અપરાધિણી થઇ હૈયાસૂની શકુન્તલા.
(આગળ નિહાળીને) ને નથી તે જેવા ત્હેવા ચે. એ તો
છે સહજે કોપતા મહર્ષિ દુર્વાસા. એમ શાપીને આવેગ-
વાધી, વારી વરાય નહિ એવી, ગતિથી પાછા વળી ગયા.

અ : વર્ણિ વિના કોનું બાળવાનું છે સામર્થ્ય ? જા, પાચે
પડી પાછા વાળ એમને; એટલામાં અર્ધપાણી કરી
રાખું છું હું.

પ્રિ : એમ જ. (કહી જાય છે.)

અ : (ખીજે પગલે ઠોકર વાગ્યાનું નિરૂપીને) અરે ! ઉતાવળ કીધે
ઠોકરા ચે કાંડેથી પડી આ ફૂલછાબ.

(કહી પુષ્પ સાંભરવાનું નિરૂપે છે.)

પ્રિ : (પ્રવેશીને) સખિ ! સ્વભાવવાંકા તે કોઇની ચે વીનવણી
સ્વીકારે ? કેમે ચ ત્હો ચે અનુકર્યાળા કીધા.

અ : (સ્મિત કરીને) એમનું તો ખહું એટલું જ તે. કહે.

પ્રિ : પ્રાથ્મિક એ જ્યાંદારે થાઈને વળવાની ના જ પાડી ત્યાંદારે મહે વિનવ્યા : ‘ ભગવંતી પહિલો જ છે જાણી, આપનાં તપપ્રભાવથી અજાણી, દીકરી જનનો એક અમરસદ્ધ ભગવાને ક્ષમા કરવો ઘટે છે. ’

અ : પછી ?—પછી ?

પ્રિ : પછી ‘ નથી મહાઈ વેણ અન્યથા થવાનું. પણ કંઈક સંભારણાનું ઘરેણું હાખ્યે શાપ નિવારાણે : ’ એમ બોલતા બોલતા જ અન્તઘોન થઈ ગયા.

અ : તો તો શક્ય છે હાવાં આશ્વાસન ધરવાનું. છે—છે તે રાજર્ષિએ જ જતી વેળાએ નિજ નામાભિધાનકોતરી વીંટી ‘ સંભારણું ’ કહી પોતે જ ખેડાવેલી. તે વડે શકુન્તલાને ઉપાય સાંપડશે.

પ્રિ : સખિ ! ચાલ. એનું દેવકાર્ય ત્યાંદારે આટોપી લેઈએ. (કહી ચાલે છે.)

પ્રિ : [નિહાળીને] અનંસૂયા ! જરા ખેણે જો. હાથે હાથે હાથેલાં વડનાળીં, જાણે ચિત્રચીતરેલી શી પ્રિય સખી. નાથસંચર્યા ચિત્તનીને પોતાનું ચે ભાન નથી. તો પછી અતિથિનું તો ક્યાંથી ?

અ : પ્રિયવહા ! આપણાં બેને મહોડે જ આ વાતાં રાખજે. ઉગારવી જ બેઠશે સ્વાભાવકોમળી પ્રિય સખીને તો.

પ્રિ : કોણ એવું હોય જે ઉન્હાં પાણી નવમલ્લિકાને છાંટે ?

[કહી ખસેડે.]

અંક ચોથો

(પછી પ્રવેશ છે ઉધમાંથી ઉઠેલા શિષ્ય.)

શિ : વેળા બાણવાની આજ્ઞા કરી છે. મહેને પ્રવાસવળ્યા મહારાજ કાશ્યપે. ઉઘાડમાં જઈને જરા નિહાળું કે રજની કેટલીક રહી છે. (ચાલીને ને નિહાળીને) અહો ! આ તો પ્રભાત. એમ જ છે;

૨. આ જાય અસ્તશિખરે પતિ ઔષધીનો,
ને સૂર્ય આ અરુણ સારથી સંગ આવે;
એ તેજના ઉદયઅસ્તની ગાંઠ ગૂંથી
બાંધ્યો નૃલોક શું દશાપરિવર્તનોમાં ?
અને વળી

૩. હા ! આથમ્યે શશી જ પોયણી એક મહારા
હર્ષે ન નેત્ર, રમૃતિસોહતી એની શોભા;
બહાલા વિદેશ વિચર્યે અબળા જનોનાં
દુઃખો ય નિરવધિ દુઃસહ થાય એમ.

(પડેલા ઉછાળી પ્રવેશીને)

અ : જો કે વિષયવિરાગી જન એ ન રહેમજે, તથાપિ એ રાજાએ શકુન્તલા પ્રત્યે અનાર્યપણું તો આચર્યું છે.

શિ : હોમવેળા થઈ છે એટલું ગુરુજીને જઈને જરા નિવેદન કરૂં. (કહી જાય છે.)

અ : જાગી છું, પણ શું કરૂં ? નથી નિજનિજની નિત્યકર-
ણીમાં એ હાથપગ મુજ પ્રસરતા. કામની હાવાં કામનાં
કળજો, જેણે જૂઠડાબોલા જન શું શુંદહદયા સખીનું

પાનું પાડયું. અથવા દુર્વાસાનો શાપ આ બગાડે છે; નહીં તો કેમ એ રાજર્ષિ એવું એવું ઉચ્ચારીને આટઆટલા કાળે એ લીંટી માત્ર ન પાઠવે? તેમ અંહીથી સંભારણાની વીંટી ત્હેમને મોકલિયે; પણ કષ્ટ વેડી તપ તપતા તપસ્વી જનમાંથી કેને વિનવું? ને સખીને ઢોલ ચડે તેથી કહેવાનું કંઈ છું તહો એ નથી કહેવાતું પ્રવાસવળ્યા તાત કાશ્યપને એ કે શકુન્તલા દુબ્યન્તને પરણેલી છે ને એ જીવવતી છે. આવું છે ત્હાં અમથી શું થાય?

પ્રિ : (પ્રવેશીને, હરખથી) સખિ ! ઉતાવળી થા-ઉતાવળી, શકુન્તલાને વળાવવાના મંગલ વિધિને કાજ.

અ : સખિ ! એ કચ્છાંથી ?

પ્રિ : સાંભળ. હમણાં જ ‘ સુખાળવી તો સૂતી’તી ને ? ’ એટલું પૂછવા શકુન્તલા કને ગઈ’તી હું.

અ : પછી-પછી !

પ્રિ : એટલામાં તો એ લજ્જાદાળ્યા સુખનીને હેયે ચાંપીને સ્વયં તાત કાશ્યપે આમ કહી અભિનન્દી; ‘ ધન્ય ભાગ્ય કે ધૂમકેધી દંષ્ટિના એ ચજમાનની તો આહૂતિ વહિમાં જ પડી. બાળ ! સુશિષ્યસોંપી વિદ્યાની પેઠે તું એ ચિન્તા-ઉતરી થઈ મ્હારે. આજે જ ઋષિરક્ષાયેલી તુજને ભત્રીં કને પાઠવું છું.’

અ : ત્હારે કેણે એ વાતો તાત કાશ્યપને કહી ?

પ્રિ : હોમશાળામાં પ્રવેશ્યે શરીરવિહોણી છન્દોબદ્ધ આકાશવાણીએ.

અ : (વિસ્મયથી) કહે, કહે.

પ્રિ : (સંસ્કૃત બોલીને)

૪. દુબ્યન્તે મૂકિયું તેજ લોકહિતાર્થ ધારતી,

બાણજો ઋષિ ! પુત્રીને અગ્નિગભા, શમી સમી.

અ : (મિત્રવંદને ભેટી પડીને) સખિ ! હરખલેલી થઈ છું
હું. પણ આજે જ શકુન્તલા જાય છે એથી ખેદજંખાતો
સન્તોષ અનુભવું છું.

મિ : સખિ ! આપણા એટલા ખેદને યે વિનોદ નિવારશે.
એ તપસ્વિનીને નિરાંત થાય એટલે થયું.

અ : ત્ય્હારે તો પેલી આંખાડાળે લટકતા નાળિયેરના સંયુ-
ટમાં આ કાળેની જ કાલાન્તરનભતી મૂકી રાખી છે મહે
ખકુલમાલા; તે હાવાં હાથઉતારી સાંપડી કર. ત્ય્હાર
સોરી હું ય તે ત્હેને કાળે મૃગરોચન તીર્થમાટી દુર્વા-
કુર-એવાં એવાં મંગલ આલેપનશણગાર સજ્જ કરે છું.

મિ : કર ત્ય્હારે.

(અનસૂયા જાય છે. મિત્રવંદા પૂલડા વીણવાનું નિરૂપે છે.)

(નેપથ્યમાં)

ગૌતમી ! રજા દ્યો શાર્ગરવાદિને શકુન્તલાને તેડીને જવાની.

મિ : (કાન દઈને) અનસૂયા ! ઉતાવળી થા—ઉતાવળી. આ
તો ખરે ! હસ્તિનાપુરે જતા ઋષિઓ બોલે છે.

(હાથમાં શણગાર લેઈ પ્રવેશીને)

અ : સખિ ! આવી. ચાલો જઈએ.

મિ : (નિહાળીને) આ પેલી સૂર્યોદયે જ અભ્યંગસ્નાન
કીધેલી હાથે અક્ષત લીધેલી ને સ્વસ્તિવાચન કરતી
તાપસીઓથી અભિનન્દાતી, શકુન્તલા ભેટી. એની કને જઈએ.

(કહી કને જાય છે.)

(પછી પ્રવેશે છે વર્ણવ્યા પ્રમાણેની આસનભેટી શકુન્તલા.)

પહેલી તાપસી : (શકુન્તલાને) લાડકી ! ભતીનું બહુમાન
સૂચવતા મહાદેવીપદને ચામળે.

બીજી તાપસી : વત્સે ! વીરજનની થજે.

ત્રીજી તાપસી : બાળ ! સ્વામીની માનીતી થજે.

(એમ આશિષો દઈને ગૌતમી શિષ્ય તાપસીઓ જાય છે.)

સ : (કને જઈને) સખિ ! કલ્યાણકર્તા હો ત્હાં અભ્યંગ સ્નાન.

શ : સ્વાગત છે મ્હાં સખીઓને. આવો, બેસો.

બન્ને સખીઓ : (મંગલ પાત્રો લઈ, કને બેસીને) સખિ !

સજ્જ થા, એટલે મંગલ આભૂષણ ધરાવિયે.

શ : આને ય તે બહુ માનું છું. દુર્લભ થશે હાવાં તો
મ્હારે સખીસભ્યા શણગાર. (કહી આંસુ સારે છે.)

બ. સ : સખિ ઘટતું નથી ત્હને મંગલ કાલે આંસુ પાડવાનું.

(કહી આંસુ લ્હોઈને શણગાર ધરાવવાનું નિરૂપે છે.)

પ્રિ : આ તો આલંકારયોગ્ય રૂપને આશ્રમસુલભ સાધને
ઝંખવિયે છીએ આપણે.

(હાથ લંબાવતા બે ઋષિકુમારો પ્રવેશીને)

બન્ને કુમારો : લ્યો આ અલંકારે અલંકારો એમને.

(સહુ વિસ્મય પામી નિહાળી રહે છે.)

ગૌ : વત્સ નારદ ! કચ્છાંથી આ બધાં ?

પહેલો કુમાર : કાશ્યપ બાપુના પ્રભાવથી.

ગૌ : શું તપોબળે ઉતાર્યાં ?

બી. કુ : છેક એમ તો નહિ. સુશ્ચિયે. મહારાજની આજ્ઞા
થયે અમે શકુન્તલા કાળે વનસ્પતિઓનાં ફૂલ વીણતા
હતા. ત્હાં તો તે જ ઘડીએ

પ. હીરનું મંગલ ચીર ચન્દ્રધવળું કોઈક વૃક્ષે ઢીંધું,
પદ્મશોભા ય સુહાવવા નિરઝર્યો કોએ ય લાક્ષારસ;
ને સ્પર્ધા કૂટી કુંપળોની કરતી હાથેળી કાંડા સૂધી
કૂહાડીને વનદેવીએ જ બીજીએ શણગાર અપ્યો બીજા.

પ્રિ : (શકુન્તલાને વિલેપીને) અહીં ! આ કૃપાપ્રસાદ તો શુકન
છે ત્હારે ભર્તાગેહે અનુભવવાની રાજલક્ષ્મીનાં.

(શકુન્તલા લગ્ન દાખવે છે.)

પ. કુ : જ્ઞાતમ ! ચાલ, ચાલ. અભિષેકપરવાર્યો કાશ્યપ બાપુને
આ વનસ્પતિસેવના જણાવિયે.

બી. કુ : ચાલો.

(કહી બન્ને જાય છે.)

સ : અરેરે ! ઘરેણાંની અણખહેરનારીઓ છીએ અમે. ચિત્ર-
કલાના પરિચયથી ત્હારાં અંગોને શણગારીશું.

(બન્ને યે અલંકાર ધરાવવાનું નિરૂપે છે.)

(પછી પ્રવેશે છે રનાનપરવાર્યો પિતા કાશ્યપ.)

શ : અબાણી નથી મ્હને ત્હમરી નિપુણતા.

કાશ્યપ :

૬. 'આજે જાય શકુન્તલા ' લહી જ એ હેયું હિલોળે ચહડયું,
ઉઠતાં અશ્રુ જ કંઠ થંભી ફેધતાં, નેત્રો ય ચિન્તાજડ.
વાત્સલ્યે વનવાસી વિહ્વળ હું યે છું આમ ને આવડો,
તો સંસારી-ય-ને શું શું નવ પીડે પુત્રીવિરહની પીડા ?

(કહીને ફરે છે.)

સ : હલા શકુન્તલા ! શણગાર સભાઈ રહ્યા. ખહેર હવે
હીરનાં ચીરની જોડ.

(શકુન્તલા હાથે ખહેર છે.)

ગૌ : હાડિલી ! આનન્દઉભરાતી આંખડીએ બાણે ત્હને ભેટતા
આ ગુરુજી પધારે. શિષ્ટાચાર કરજે જરા.

શ : (લગ્નગી) તાત ! વન્ડું છું.

કા : વત્સે !

૭. શર્મિષ્ઠા શી યયાતિને સ્વામીમાનવતી થજે;

પુત્ર ત્હારો ય સામ્રાજ્ય એ પુરુ શો જ પામજો.

ગૌ : ભગવન્ ! આશિષ નહિ, આ તો વરદાન દીધું.

કા : બાળ ! ચાલ હમણું જ; હોમઅગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી લે.

(સર્વે પ્રદક્ષિણા કરે છે.)

કાશ્યપ : (વેદમન્ત્રથી આશિષ દે છે.)

૮. આ વેદીની ફરતા સ્થાનરોપ્યા,

ધન્ધનપૂર્યા, દર્ભ ચોમેર વેર્યા,

હવિગન્ધોથી પાપનો નાશ કરતા,

પાવન કરજો સૌ ત્હને હોમઅગ્નિ.

પરિચાણ માંડો હાવાં. (નજર ફેંકીને) કચ્છાં છે શાર્ગરવાદિ ?

શિષ્યો : (પ્રવેશીને) ભગવન્ ! આ રહ્યા અમે.

કા : ભગિનીને ત્હમારી માર્ગ દાખવજો.

શા : આમ-આમ, ભગવતિ !

(સહુ ચાલે છે.)

કા : અરેરે ! અહો ! કને ઉભેલાં એ તપોવનતરુઓ !

૯. પાણી યે ન પીવા કરે પ્રથમ જે ત્હમને અપીધાં મૂકી,

ભૂષણુઘેલી ય ચૂંટતી ન તમ જે સ્નેહે કરી પલ્લવો;

ને જેને, ફૂલ ફૂટતાં જ ત્હમને, ખેલ્લેલો થતો ઉત્સવ,

તે આ બધ શકુન્તલા પતિગૃહે, ઘો સૌ રજા એહને.

(કાચલનો ટહુકો સાંભળ્યાનું નિરૂપીને)

૧૦. અનુમતિ દીધ આ શકુન્તલાને

વનતરુ ને વનવાસી બાંડુઓએ;

કલરવ કરી કોકિલા સખીએ

દીધ પ્રતિઉત્તર આ સમો સુહાતો.

(આકાશવાણી થાય છે)

૧૧. હો રમ્ય વાટ કમલિની-નીલાં સરોથી,

હો વૃશભાયથી કુંળા રવિરશ્મિતાપ;

હો પદ્મની રજ થકી મૃદુ માર્ગરેણુ,

શાન્તાનુકૃત પવનો, શિવ હો જ પન્થ.

(સહુ વિસ્મય પામી કાન દે છે.)

ગૌ : લાડકી ! બાંડુ જન શી પ્રેમાળ તપોવનદેવીઓએ
રજ દીધી ત્હને જવાની. પ્રણામ કર ભગવતીઓને.

શ : (પ્રણામ કરી, ચાલીને, જનાન્તિકે) અલી પ્રિયંવદા ! આય-
પુત્રની દર્શનોત્સુક છું; છતાં ये આશ્રમભૂમિ પરિત્યા-
ગતાં મહારાં પગલાં દુઃખભારે આગળ ઉપડે છે.

પ્રિ : ન માત્ર તું જ તપોવનવિરહે વિર્વૃળી છે. ત્હારા
આવીપડયા વિયોગે તપોવનની ये કંઈ એવી જ સમ-
વસ્થા દીસે છે.

૧૨. દર્ભકોળિયો મૃગીને પડિયો, મયૂરે નર્તન પરિત્યાગ્યાં;
ખરતાં પાન પીળાં તે જાણે સારે અશ્રુ પુષ્પલતા.

શ : (સાંભરી આવ્યં) બાપુ ! લતાળ્હેનડ વનચન્દનીને જરા
' આવજો ' કહી લઉં.

કા : જાણું છું ત્હારો-ત્હેનો સહોદરનેહ. આ રહી જરા
દક્ષિણે.

શ : (લતા કને જઈ આદિગીને) વનચન્દની ! આંખા સંજો

છો, તહો ચે મહને સ્હામી લેટ આ લાણી લાંબાવ્યા આ
શાખાળાહુથી. આજના દિનથી દૂરવાસિની થઇશ ખરે !
તહારા થકી.

કા : ૧૩. નિર્ધારિયો પ્રથમ મહેં તુજ કાજ જેવો,
તહેવો પતિ તુજ સમોવડ પામી પુણ્યે;
આંખે જ આશ્રય લીધો નવજૂઇએ આ,
તહેની જ-તહારી ઉતરી મુજ નિભચિન્તા.

અંહીથી મારગડે વળો હાવાં.

શ : (સખીઓને) અલીઓ ! એને તહમારે એને હાથે
સોંપું છું.

સખીઓ : અને અમને કેને હાથે સોંપતી જા છ ?

(કહી આંસુ સારે છે.)

કા : અનસૂયા ! છોડો રડવાનું. ને તહમારે બન્નેએ તો
કામ રાખવી જોઇએ શકુન્તલાને.

(સહુ ચાલે છે.)

શ : બાપુ ! આ પર્ણશાળા સૂધી જ સંચરતી ગભાંધીરી
હરિણીના જ્યહારે સુખાળવા છેડા છૂટે ત્યહારે એ પ્રિય
મહને ઠહાવવા નક્કી પાઠવજો કેઇકને ય તે.

કા : નહિં બૂલું એ હું.

શ : (ગતિભંગ નિરૂપીને) ને કેણુ ખરે ! વળગે છે આ
મહારે પાલવછડવે ?

(કહી પાછળ ફરે છે.)

કા : બાળ !

૧૪. ઈશુદી તેલ મુખડે મણુ રૂઝવા તહેં
જેને સીંચું હતું, કુશાચ બકી વિંધાચે,

સામાની મુઠ્ઠી નીરી પુત્ર કરી ઉછેર્યો,

મૂકે ન એહ મૃગ આ મીઠી ! તુજ કંડો.

શ : બાળ ! સહવાસત્યાગતી મુજની પાછળ પાછળ કાં
આવ છ ! જન્મે ત્હારથી તો જનની વિના જ
ઉછર્યો છો. હાવાં એ મુજવિરહી ત્હારી બાપુ ચિન્તા
ધરશે. તો પાછો વળ. (કહી જતાં જતાં રહે છે.)

કા : ૧૫. ઉંચી પાંપણાળી દગનો દગધર્મ ફેધે,

એ અશ્રુમાળ પડતી અટકાવ ધેર્યે;

(કારણ કે)

નીચા ઉંચા નવ લહે ભૂમિભાગને આ

માર્ગે ખરે ! ચરણ તો લથડે છ ત્હારાં.

શા : ભગવન્ ! ' જલતીર સૂધી જ્ઞાલાંને વળાવવા જવું '

એમ શ્રુતિ કહે છે. તો આ સરોવરતીર. સન્દેશઆદેશ

આપી અંહીથી પાછા વળવું ઘટે.

કા : તો ખરે ! આ ઉખરારને ઘટાછાંચડે ઉભીએ.

(કહી ચાલીને ને ઉભીને)

કા : (આત્મગત) ને શો ખરે ! મહારાજ દુષ્યન્તને

છાજતો સન્દેશો મહારે કહાવવો ? (કહી ચિન્તવે છે.)

શ : (જનાન્તિકે) અલી ! જો. કમળપાનને માત્ર પટાન્તરે

એ સહચરને ન પેખન્તી આતુર ચક્રવાકી જલપી રહી

છે કે ' ન કયાંનું કંઈ છું હું ', ' ન કયાંનું કંઈ છું હું '.

અ : સખિ ! એવું મા બોલ.

૧૬. એ એ જ્ઞાલા વિણની શોકવધી રજની વિતવે વલખી;

બારે ચ વિવેકદુઃખો સહન કરાવે એક આશખન્ધ.

કા : શાર્ગંરવ ! આમ ત્હારે મ્હારી વતી તે રાજવીને
શકુન્તલા સોંપીને કહેવું—

શા : આજ્ઞા કરો, ભગવાન !

કા : ૧૭. ન્હાળી સંયમરંક આ અમ ભણી, પોતાનું ઉંચું કુલે,
ને રહેજે-વણવાળી કેની-તમ શું હળતી પ્રીતિ એહની,
ઘટતા ગૌરવથી જ પતની ભણી આ આપે જ જોવું ઘટે;
ભાગ્યાધીન પછીનું, હોય નવ તે બોલ્યું વધૂભાંડુએ.

શા : ઝીંઘ્યો સન્દેશો.

કા : વત્સે ! ત્હને હવે શીખ દેવાની રહી. અરણ્યવાસી
છતાં યે સંસારજાણુહાર છીએ અમે.

શા : બુદ્ધિમન્તોને તો ખરે ! કેાઈ યે વિષય એમને
નથી એમ નહીં.

કા : ને અહીંથી સાસરવેલને પામ્યે

૧૮. સેવા કરી વડિલોની તું પ્રિય સખી થાજે સપત્નીની સૌ,
સ્વામીના તરછોડવે ય નવ તું રોષે વિરૂદ્ધે જતી;

નોકરને અતિ દાખજે સુજનતા, ફૂલતી સુભાગ્યે ન તું:
એ વિધ લે ગૃહિણીનું પદ યુવતિઓ, છે શાપ કુલનો બીજી.

અથવા ગૌતમી શું ધારે છે ?

ગૌ : એવો જ હોય વહુવારૂઓને તો ઉપદેશ. દીકરી !
એ ખરે ! બધું યે હૈયે ધરજે.

કા : વત્સે ! ભેટી લે મ્હને ને સખીજનને.

શ : તાત ! અહીંથી જ શું પ્રિયંવદા ને અનસૂયા સખીઓ
પાછી વળશે ?

કા : વત્સે ! એમને ય છે વરાવવાની. ન ઘટે એથી એમને
ત્હાં સાથે જવું. ગૌતમી આવશે ત્હારી સંગાથે.

શ : (પિતાને બેઠીને) કેવી રીતે હાવાં તાતખોળેથી ખરી પડેલી, મલયાદ્રિતટથી સમૂળી ઉખડેલી ચન્દનલતા શી, હું પારકે દેશ જીવન નિભાવીશ ?

કા : વત્સે ! કાં આવડી બીરૂ થા છ ?

૧૯. ભર્યા ઘરના પતિના ઉત્કૃષ્ટ રહડી ગૃહિણીપદે,
વિપુલવિભવી ત્હેના કાર્યે પ્રતિક્ષણ ગૂંથઘને,
પ્રસર્વ, રવિ શો પ્રાચીખોળે, સપૂત જ પાવન,
મુજ વિરહનો વત્સે ! લેશે ન શોક લહીશ તું.

(શકુન્તલા પિતાના પગમાં પડે છે.)

કા : મહારી શુભેચ્છાઓ ફળજો ત્હને.

શ : (સખીઓ કને જઈને) અલીઓ ! બન્ને ય મ્હને સંગાથે જ લેટો.

સખીઓ : (તેમ કરીને) સખિ ! જરા ય જો તે રાજવી ફરી સંભારવે થાંથા થાય, તો ત્હેમને આ ત્હેમનું જ નામકોતરી વીંટી દાખવજો.

શ : એ સન્દેહે જ ત્હમારે કમ્પારી છૂટે છે મ્હને.

સ : મા ખ્હીતી. અતિસ્નેહ જ શંકાનું મૂળ.

શા : બીજે પહોરે રહડયા સૂર્યદેવ. સાંતરાં થાવ હવે.

શ : (આશ્રમ બાણી મુખ માંડી બોલીને) તાત ! કચ્છારે હવે ફરીથી તપોવનને પેખીશ હું ?

કા : સાંભળ.

૨૦. ઓખ'ડમ'ડલની દીર્ઘ થઈ સપત્ની,
દુષ્યન્તપુત્ર નિઃશત્રુપદે ય સ્થાપી,
ત્હેને જ સોંપી કુલભાર, પતિની સંગે
પગલાં પછી તું કરજો શિવ આશ્રમે આ.

અં. ૪, પા. ૭૬

જો : લાડકી ! જવાની વેળા વીતે છે. પાછા વાળ બાપુને;
નહીં તો કચ્છાંઈ ચે લગી વળી વળીને એવું એ જ
બોલશે.—પાછા વળો, મહારાજ !

કા : વત્સે ! કંઈક રોધાય છે તપનું અનુષ્ઠાન.

શ : (ફરીથી પિતાને આલિંગીને) તપશ્ચર્યાપીડેલું છે તાતનું
આ શરીર. તો લેશે મા કરશે મુજ ચિન્તા.

કા : (નિશ્વાસ નાંખીને)

૨૧. પર્ણકુટીને દ્વારે ઉગ્યા, પૂર્વના તુજ પૂર્યા, બાલે !
નીવારબલિ નિરખીને શમશે મહારો શી વિધ સન્તાપ ?
જા; કલ્યાણકારી હો ત્હારા માર્ગ.

(શકુન્તલા ને સંગાથીઓ જાય છે .)

સ : (શકુન્તલાની પાછળ નિહાળી રહીને) હા ધિક્ક ! હા
ધિક્ક ! અન્તર્ધાન થઈ ગઈ શકુન્તલા વનરાજીમાં.

કા : (નિશ્વાસ નાંખીને) અનસૂયા ! જતી રહી ત્હમારી
સહચરી. શોકને વારીને મુજ જતાની પાછળ પાછળ આવો.

અન્ને : બાપુ ! શકુન્તલાવિરહે સૂનાં શાં તપોવને કેમ રહેવાશે ?

કા : રનેહનાં ઉભરા એવું જ હાખવે. (વિચાર કરતા કરતાં,
ચાલોને) હાશ. અહો ! શકુન્તલાને સાસરિયે વળાવીને
હાવાં હું તો જાણે નિરાંત પાગ્યો. કાં કે

૨૨. કન્યા ખરે ! છે ધન પારકાનું;

એને વળાવી પતિવેર આજ,

પ્રસન્ન ભારે મુજ અન્તરાત્મા

થયો, દીધ્યે થાપણ પાછી જેમ.

(કહી સર્વે જાય છે.)

અંક પાંચમો

(પછી પ્રવેશે છે આસનવિરાજ્યા રાજવી ને વિદૂષક.)

વિદૂષક: (કાન દધને) અહો મિત્ર ! સંગીતશાળા ભણી
ધ્યાન દેશો જરા ? ગીતના શુદ્ધ ઠલખોલના સ્વરાલાપ
સંભળાય છે. ધાકે છું કે દેવી હંસપદ્ધિકા સુર ઘૂંટવાનું
કરતાં હશે.

રાજા: અંગો થા, તો સાંભળું જરા.

(આકાશમાં ગાય છે.)

૧. નવનવ રસના રસિયા ! માણી વળ્યો એમ આઝમંજરી તું;
કમળે છેક હવાં જઈ વસ્યો મધુપ ! કાં ? વિસયો શું એને ?

રાજા: અહો ! શું રાગઉભરાતું સંગીત !

વિ: શું ? જરા ગીતનો સ્હમજ્યા અક્ષરાર્થ ?

રાજા: (સ્મિત કરીને) એક વાર પ્રણયપાત્ર હતી એ. અને
આ એનો દેવી વસુમતી વિશેનો મ્હને ઠપકો સ્હમળું
છું. સખે માધવ્ય ! મ્હારાં વેણથી હંસપદ્ધિકાને કહે કે
ચાતુરીથી ઠપકાર્યો છે મ્હને.

વિ: જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (ઊઠીને) અને અહો મિત્ર !
પારકે હાથે ત્હેમણે શિખાથી પકડાવાયેલા, અપસરાઓથી
ઠોકાતા સંન્યાસી સમા, મ્હારે નહીં રહે પછી છૂટવા-
આરો, હો !

રાજા: જા, નાગરિકની ચતુરાઈથી સન્દેશો દેજો એમને.

વિ: શી આ દશા ?

(કહી નય છે.)

રાજા: (આત્મગત) કેમ કંઈ ખરે ! એ વિધના અર્થનું
ગીત કાને પડયે વહાલાંના વિરહ વિના ય તે અતિશે
તનમનાટ થાય છે મહેને ? અથવા

૨. રમ્યો નિહાળી, મધુરાં સુણી કાંઈ શબ્દો,
આતુર થાય જગનાં સુખિયાં ય પ્રાણી;
સાચે ! પછી મન રમરે છે, અળણતાં ચે,
હૈયે જડેલ જનમાન્તરનાં ય વહાલાં.

(કહી બહેબાકજો ખેસે છે.)

(પછી પ્રવેશે છે કંચુકી.)

કંચુકી: અરે ! કંઈ ખરે ! આવડી દશામાં આવી પડયો
છું હું !

૩. આચાર માત્ર ગણીને કંઈ મહેં લીધી'તી

અન્ત:પુરે નૃપતિને છડી વેત્રની જે,
વીત્યે બહુ વરસ તે થઈ આજ મહારે
ચાલ્યાની વેળ ધૂજતાં અવલંબરૂપ.

-અને ખરૂં છે કે ધર્મકાર્ય ને દેવકાર્ય અણુઆટોખ્યાં
ન રખાય. તહો ચે હમણાં જ ધર્માસનેથી ઉઠેલા આ
રાજવીને વળી પજવણી કરતા કણવશિષ્યોનું આગમન
નિવેદન કરવા ઉત્સાહ નથી થતો મહેને. અથવા વિશ્રા-
ન્તિવિહોણો જ છે શું આ લોકતન્ત્રનો અધિકાર ?
કેમકે

૪. ઘોડા રવિના જ અખંડ જોડયા,

અને અહોરાત્ર જ વાયુ વાય;
સદા ય ધારે ભૂમિભાર શેષ:
પદાંશભાગી નૃપધર્મ તે જ.

ત્યહારે તો સોંપ્યું કરવાનું જ મહારે. (ચાલીને ને અવલોકીને)
આ રહ્યા દેવ.

૫. પ્રજા પ્રજા નિજ સમી નિયન્ત્રી
એકાન્ત થાક્યા મનના ભજે તે;
દિને ધૂમાવી ગજ્જૂથ શું કે।
શીળા સ્થળે સૂર્યસીંઝયો ગજેન્દ્ર.
(કને જઘને) જય હો-જય હો દેવનો. એ તો હિમ-
ગિરિની તળેટીના અરણ્યવાસી કે। તપસ્વીઓ મહર્ષિ
કાશ્યપનો સન્દેશ લેધને સ્ત્રીઓ સંગાથે પધાર્યા છે.
સાંભળીને પ્રમાણિયે દેવ.

રાજા: (આદરથી) શું ? કાશ્યપનો સન્દેશો લેધને ?

કં: જી હા.

રાજા: ત્યહારે તો ખરે ! મહારા વેણુથી વિનતિ કરો ઉપા-
ધ્યાય સોમરાતને કે એ આશ્રમવાસીઓને વેદવિધિથી
સત્કારીને પોતે જ અંહી તેડી લાવે. હું એ અંહી
તપસ્વીદર્શનને કાજ ઉચિત પ્રદેશે બાટ જોતો જોઠો છું.

કં: જેવી દેવની આજ્ઞા. (કહી જાય છે.)

રાજા: (ઉઠીને) છડીધારિણી ! યજ્ઞશાળાને માર્ગ દાખવ.

પ્રતિહારિણી: આમ, દેવ ! આમ.

રાજા: (ચાલે છે. અધિકારનો થાક દાખવીને) પ્રાર્થ્યા મનોરથ
પામ્યે સર્વે એ સુખી થાય છે પ્રાણી. પણ રાજાને તો
મનોરથસિદ્ધિ છે દુઃખવધારનારિણી.

૬. ઉત્સાહ માત્ર ઉગતો શમવે પ્રતિષ્ઠા,
કાઠે મળ્યાની પરિપાલનવૃત્તિ ભારે;

નિજ હાથ ફંડ ધરિયેલ જ છત્ર પેરે,
ના થાકને શમવવા, શ્રમ કાજ, રાજ્ય.

(નેપથ્યમાં)

વૈતાલિકો: વિજય હો દેવનો.

પ્રથમ વૈતાલિક: ૭. નિજ સુખ નવ વાંછો, લોક કાળે જૂઝો છો,
પ્રતિ દિવસ ત્હમરી વૃત્તિ એ રીતની જ;
નિજ શિર ઝીલી પોતે વૃક્ષ તો તીવ્ર તાપ
શમવતું પરિતાપો છાંયથી આશ્રિતોના.

બીજો વૈતાલિક: ૮. વિપથ વિચરતાને વારતા ફંડ ધારી,
કલહ શમવી સૌના રક્ષણાર્થે જ જન્મ્યા;
અતુલ વિભવથી છે નામના જાણીતાંમાં,
તમ મંહી સહુ શામે બન્ધુકૃત્યો પ્રભાનાં.

રાજા: આ તો ભિન્ન મનનો ચે હું જાણે નવો સરજયો !
(કહી ફરે છે.)

પ્ર: આ, તાજ ઘોવાણથી શોભીતો, કને હોમઘેનુ બાંધ્યો
યજ્ઞશાળાનો ઓટલો. ચ્હડિયે, દેવ !

રાજા: (ચ્હડી પરિજનથી વાંટળાઈ બેસે છે.) છડીધારિણી !
શા ઉદ્દેશથી ભગવાન કાચપે મુજ કને ઋષિઓને
પાઠવ્યા હશે ?

૯. હા ! શું તે પ્રતિયાં—મહાતપસીનાં વિધ્ને બિહલાયાં તપ ?
ધર્મોરણ્યરમન્ત પ્રાણી પ્રતિ શું કીધું ફૂડું કોઈએ ?
અથવા કે મુજ પાપથી અટકિયું વેલીનું શું ફાલવું ?
એવા તર્કવિતર્કંકુરું મન આ શંકાથી છે વિહ્વળું.

પ્ર: સુચરિતે આનન્દતા ઋષિજનો દેવને અભિનન્દવા પધાર્યા
હોય એમ ધાઈ છું.

(પછી પ્રવેશે છે ગૌતમી સંગાથે શકુન્તલા, ને લહેમની પાછળ મુનિઓ; અને લહેમની ચે પાછળ કંચુકી ને પુરોહિત)

કું : આમ પધારિયે આપ.

શાર્ગૃવ : શારદ્વત !

૧૦. મહાભાગી લેશે નરપતિ ન માઝા ઉલટતા;
ન કેા વણોમાં કેા વિપથ વિચરે-કેા ન અધમે;
તથાપિ આ મહાઈ મન સતત એકાન્ત ભજતું
હવેલી આ માને જનભરી ય વહિવોટી સમી.

શારદ્વત : અસ્થાને નથી લહેમને પુર પ્રવેશવે એવું થવું.
હું ય તે

૧૧. ન્હાયો તેલભીનાને, શુદ્ધ અશુદ્ધ જ, જાગ્યો ઉંધ્યાને,
મુક્ત જેમ બાંધ્યાને, ત્યમમુખસંગી જન લહું છું અંહીનાં.

શકુન્તલા : (અપશુકન થયાનું દાખવીને) અહો ! કેમ મહારી
જમણી આંખડી ફરકે છે

ગૌતમી : બાળા ! જલે ત્હાં અમંગળ સૌ. ભતોના કુલ-
દેવતા ત્હાં કલ્યાણ કરો.

(કહી ચાલે છે.)

પુરોહિત : (રાત્રને દાખવીને) અહો તપસ્વીઓ ! પેલા
મહારાજ, વણાશ્રમના રક્ષણહાર. પહેલેથી જ સિંહાસન
છાંડી આપની વાટ જૂવે છે. મળો એમને.

શાર્ગૃ : અહો મહાપ્રાણી ! ખરે ! એ અભિનન્દનીય છે;
તથાપિ અમે આમાં તટસ્થ છીએ. કારણ કે

૧૨. તરુવરો નમ્ર બને ફળો ફળ્યે,
નવાં જળોથી નમતો ઘણું ઘન;

કૂલાય ના સત્પુરુષો સમૃદ્ધિથી;
સ્વભાવ છે એ જ પરોપકારીનો.

પ્ર: દેવ ! પ્રસન્નમુદ્રાવાળા ને પ્રસન્નવર્ણા દીસે છે એ. ધાંકે
છું કે સૌમ્ય કાર્યે પધાર્યા છે ઋષિજનો.

રાજા: (શકુન્તલાને હેખીને) ને આ દેવી !

૧૩. કેા ખૂરખાવન્તી આ ? નથી ખીટી અતિ કાન્તિ સલૂણીની;
તપોધનેાની મધ્યે, પીળાં પાન વચ્ચેની કુંપળ સમી ?

પ્ર: દેવ ! કુતૂહલવીજનો પ્રેયોં ચે મ્હારે તર્ક નથી વધતો
આગળ. ને ખરે ! દર્શનીય તો વળી લાગે છે જ
એની મૂર્તિ.

રાજા: હશે. ન હેરાય પરમીને.

શ: (હૈયે હાથ મૂકીને, આત્મગત) હૈયા ! આવડું કર્યે છે
કેમ ? આર્યપુત્રનો ભાવ અવધારીને જરા ધીંકે થા.

પુ: (આગળ જઈને) આ વિધિવત પૂજેલા તપસ્વીઓ. કાંઈક
એમના શુરુજનો સન્દેશ છે. દેવે તે સાંભળવો ઘટે.

રાજા: સાવધાન છું.

ઋષિઓ: (હરતો ઉઠ્યા કરીને) વિજય હો રાજવીનો.

રાજા: સહુને અભિવંદુ' છું.

ઋ: મનકામના ફળજે સદા.

રાજા: તપમાં તો નિર્વિઘ્ન છો ને મુનિજનો ?

ઋ: ૧૪. ધર્મકાર્યે વિઘ્ન શાં, જ્યાં તહમે રક્ષણુહાર છો ?
તપન્તાં ભાસ્કર કચ્છાંથી આવિર્ભાવ તમસ્ તણો ?

રાજા: તો સાર્થક થયું મુજ રાજપદ. અને લોકકલ્યાણને
કાળે ભગવાન કાશ્યપ તો કુશળ છે ને ?

જઃ ક્ષેમકુશળ તો સિદ્ધિમન્તોને સ્વાધીન જ હોય. એ
આપનું આરોગ્ય પૂછીને આમ કહાવે છે:—

રાજા : શી આજ્ઞા છે ભગવાનની ?

શી : કે 'પરસ્પર મળ્યાં ત્હારથી જ મ્હારી આ દુહિતાને
આપે સ્વીકારી, ત્હેની મ્હેં સપ્રેમ અનુમતિ દીધી છે.
કાં કે

૧૫. હો જી અમારે મન મેર પૂજ્યમાં,
શકુન્તલા પુણ્ય જ મૂર્તિમન્ત છે;
મેળાવી એ સમશુષ્ણનાં વધૂવર
લાંબે સમે ચે વિધિ ગાળથી બચે.

તો હાવાં આ ગર્ભવન્તીને સ્વીકારે સહધર્માચરણને
કાજ : ' એમ કહાવ્યું છે.

ગૌ : આર્ય ! કંઈકે કહેવાનું મન થાય છે; જો કે મ્હારે
બાલવાનો અવસર નથી આ. કેમકે

૧૬. ન વડિલને પૂછ્યું એણે, નહીં ત્હમે ચે પૂછ્યું બન્ધુજનને;
એકલકાંએ કર્યું, તો બાપુ' શું હું' એ એકલકાં ત્હમને ?

શ : (આત્મગત) આર્યપુત્ર હવે શું બાખશે ?

રાજા : આં શું જોડી કહાડ્યું છે ?

શ : (આત્મગત) અગ્નિ જ છે ખરે ! ' જોડી કહાડવા '
જુ વેણ તો.

શી : કેમ એમ કંઈ ? આપ તો સઘળી ચે લોકરીતનાં
પારંગત છો.

૧૭. સતી ય રૂઢે મહિયરને જ આશરે,
—જો સ્વામી હો તો—જન અન્યથા લહે.

ઢાલી-અઢાલી પરણ્યા શું એથી તો

પ્રમદા રહે, એહવું ભાંડું ઇચ્છતાં.

રાજા : શું આ દેવીને પૂર્વે હું પરણ્યો છું ?

શ : (ખેદથી આત્મગત) હૈયા ! આવી પડી ત્હારી
આશંકા.

શા : ૧૮. કીધનો આ શું અભાવો ?

ધર્મવિમુખતા ? કયોની શી અવશા ?

રા : અસત્ય-કલ્પનાજન્ય એ પ્રશ્ન જ કચ્છાંથી ?

શા : વાઘે ખરે ! વિકારો

પ્રાયઃ સંપદમદોન્મત્ત જનને.

રા : વધુ પડતું મ્હારે માથે નાંખો છો.

ગૌ : બાળે ! ઘડીક લજવાતી મા. ઉતાઈ છું જરા ખૂરખો
ત્હારો; એટલે ત્હને ભત્તી ઓળખે.

(કહી કહ્યા પ્રમાણે કરે છે.)

રા : (શકુન્તલાને નિહાળીને, આત્મગત)

૧૯. વિમળ રૂપની મૂર્તિ આમ રહેજે મળી આ,
પ્રથમ પરિગૃહી'તી., વા ન ? અણનિર્ણયે એ
નવ હું શકું જ માણી, ના હું ત્યાગી શકું યે;
બ્રમર જ્યમ પ્રભાતે મોગરો ઓસભરિયો.

(કહી વિચારતા ખેસે છે.)

પ્ર : અહો ! ધન્ય છે ધર્મપીપાસુ મહારાજને. આવડું
કંઈ રૂપ સુખે આવી મળ્યું પેખી બીજો કેા વિચા-
રવા થંભે ?

શા : અહો રાજવી ! કાં આમ મૌન બેઠા ?

૨ : અહો તપોધનો ! ચિન્તવતાં છતાં યે નથી ખરે !
આ દેવીને સ્વીકાર્યોનું સાંભરતું. તો કેમ આ સીમન્ત-
નીનાં લક્ષણ કાળવતીને નિજને ક્ષેત્રી જ માત્ર ગણાવાને
અંગીકારે હું ?

૨૧ : (મ્હોં મરડીને) આર્યને તો પરણ્યાનો જ સન્દેહ છે.
તો ક્યાં હવાં મહારી આઘેની અધીરી આશાઓ ?

૨૨ : મા અંગિકારશો. ભલે.

૨૦. અનુમોદી જેણે બલમર્દી પુત્રી,
લેશે શું તે તમ અપમાન યોગ્ય ?
સ્વીકારવા પાત્ર ગણ્યા જ જેણે—
જ્યમ દસ્યુને દે ધન કેા સ્વહસ્તે.

૨૨ : શાર્ગંરવ ! વિરમ તું હવે. શકુન્તલા ! કહેવાનું
કહ્યું અમે તો. ને આ મહારાજે યે કહ્યું. દે એમને હવે
પ્રતીતિઆણ્યતો પ્રતિઉત્તર.

૨૧ : (મ્હોં મરડીને) આવડો દશાપલટો પામ્યા પછી
એવડા અનુરાગને સ્મરાવ્યે યે શું ? પોતાને જ હાવાં
મહારે શોચવાની, એવું નિર્માણ લાગે છે. (પ્રકાશ)
આર્યપુત્ર !—(એગ અડધુંક બોલીને) પરણ્યાની જ હાવાં
શંકા પડયે નથી એ કહેવું યોગ્ય મહારે. પૌરવરાજ !
ઘટે છે લેશે ય આપને આમ પહેલાં આશ્રમભૂમિમાં
સ્વભાવે જ મુગ્ધ હૈયાળી મુજને સન્કેતટાણે કોલથી
છેતરી અત્યહારે આવઆવડા બોલે નકારવાનું ?

૨૨ : (કાન ઢાંકીને) શાન્તિ હો પાપની.

૨૧. કુળને કરી રજમેલું, કેમ મથે આ મ્હને પતિત કરવા ?
તટ ઘસતી જ્યમ સરિતા પ્રસન્ન જલને, ને તટતરુને યે.

રા : ભલે. જો પરમાર્થભાવે પરપરિઘડની શંકાથી આપ
આમ વર્તતા હો તો આ સંભારણાથી આપની શંકા
નિવારે છું હું.

રા : ઉમદા ધારણા એ.

રા : (વીંટીસ્થાન પરસીને) હા ધિક્ક ! હા ધિક્ક !
મૂંઢિકાસૂની છે મ્હારી આંગળી. (કહી એદવન્તી ગૌતમીને
નિહાળી રહે છે.)

ગૌ : ખરેખર ! ઈન્દ્રઆરે ઉતરતાં વચ્ચે શચીતીર્થનર્ત
જળમાં વન્દન વન્દતાં પડી ગઇ ત્હારી મૂંઢિકા.

રા : (સ્મિત કરીને) આ તો ‘ સ્ત્રી જાતની તત્કાલિણી
બુદ્ધિ ’ કહેવાય છે એ જ છે ને ?

શ : આમાં તો જરા વિધાતાએ પ્રકાશયું પ્રભુત્વ. ખીન્નું
આપને ભાળીશ.

રા : સાંભળવા સર્જે છું હવાં.

શ : અને એક કોઈ દિવસે નવજૂઠના માંડવડે કમલ-
પાનના પડિયાભર્યું પાણી હાથમાં લેઈને આપ બેઠા હતા.

રા : સાંભળ્યું એટલું.

શ : તે જ ક્ષણે એ મ્હારો પુત્રમાન્યો દીર્ઘાપાંગ નામનો
મૃગખાળકો આવી રહડયો. ‘ તું આ જરા પહેલું
પી ’ એમ કહી અનુકમ્પાળા આપે પાણી ભણી એને લલ-
ચાવ્યો. પણ પરિચયઅજાણ્યો તે હાથ ન આવ્યો
આપને. પછી ત્હોને મ્હેં પકડયે એ પાણી શું એણે
પ્રીત કીધી. ત્હારે આપ એમ હસ્યા કે ‘ ત્હમે ખન્ને યે
અરણ્યવાસી છો.

૨૧ : આવી મૂળથી જ સ્વાર્થસિદ્ધિની અસત્યમય વાણુ-
મીઠપથી વિષથી જનો જ છેતરાય.

ગૌ : મહાભાગ ! નથી ઘટતું એવડું યોદ્ધાનું આપને.
તપોવનઉછરેલી આ બાળકી અજાણી જ છે છેતરવાની
રમતની.

૨૨ : વૃદ્ધ તપસ્વિની !

૨૨. વણુશીખવી નિયુષ્ણતા અણુમાનુષી યે
સ્રીમાં દીસે, પછી શું બુદ્ધિવતીનું ફહેલું ?
આલે હિંદયા પ્રથમથી નિજ બાલસંઘ
સેવાવતી ઈતર પંખીથી ઠાકિલા તો.

૨૩ : (રોષથી) હે અનાર્થ ! પોતાના હૈયા પેઠે જ પેખો
છો સૌને. બીજો કોણ અત્યંતરે ધર્મનો અંચળો
ઓઢેલો, તૃણછાયા ફૂવા જેવો, આપ સમોવડ શોધ્યો
કચ્છાં સાંપડ્યો ?

૨૪ : (આત્મગત) મહારી બુદ્ધિમાં યે સન્દેહ નાંખતો,
અણુઆડંબરી શો, લાગે છે એનો કાપ. એમ જ.
એના

૨૫. હા ! કારમી ઉરની વિસ્મૃતિવૃત્તિથી જ
છાના મળ્યા પ્રણયને નવ ઓળખ્યો મહેં;
ભાગ્યે રૂઠી બુકુટિ આ રુધિરાક્ષિણીએ
ભાગ્યું જ આપ સ્મરનું અમકન્ટું બાણે !

(નતરે)

કલ્યાણિ ! વિખ્યાત છે દુષ્યન્તનું ચરિત્ર. છતાં યે
આ લક્ષે નથી આવતું.

૨૧ : ઠીક જ આમ સ્વચ્છન્દચારિણી ક્રીધી મહને; કે હું
પુરુવ'શના વિશ્વાસે મુખે મધ ને હૈયે ઝેરાળા આમના
હાથમાં પડી. (કહી પાલવછેડણે મુખ ઢાંકી રહે છે.)

૨૨ : એમ જ પોતાની ચતુરધ પોતાને બાળે છે.

૨૪. માટે પારખી કરવી મૈત્રી, ખાસ કરી છૂપી;
અન્નહયે ઉરને આમ થાય છે પ્રીત વૈરિણી.

૨૫ : અરે ! અહો ! કાં આ દેવીના જ એક વિશ્વાસે મહને
દોષવરસતા શબ્દબાણે વીંધો છે ?

૨૬ : (ઝેરથી) સુણ્યું છે આપે હજી અડધેફક જ.

૨૭. જે જન્મથી શાઠ્ય લણ્યું નથી જ,

હા ! બોલવું તેહનું અપ્રમાણ;

વિદ્યા શી જે છેતરપીંડી બાણે,

મનાય છે તે જન સત્યવક્તા.

૨૮ : આ સત્યવાદી ! સ્હમજ્યો હું એ બધું ય તે. ને શું.
વળી આમને છેતરવે મળે એમ છે ?

૨૯ : વિનિપાત.

૩૦ : વિનિપાતને પૌરવો નહોતરે છે એમ માનતો નથી હું.

૩૧ : શાર્ગંરવ ! પ્રશ્નોત્તરથી શું વળશે ? ગુરુનો સન્દેશ
દીધો; પાછા વળી જઈએ આપણે.

(રાજને)

૩૨. એ જ આ આપની કાન્તા, તજે એને—જ—વા ઘડો;
માન્યું છે પત્ની પર તો સ્વામીત્વ સર્વ રીતનું.

ગૌતમી ! આગળ થાવ.

(કહી જવા માંડે છે)

શ : કાં ? આ ઠગારાએ તો ઠગી; ત્હમે ય મ્હને પરિ-
ત્યાગશે ?

(કહી પાછળ જાય છે.)

મૌ : (ઉભી રહીને) વતસ શાગરવ ! આપણી પાછળ જ
આવે છે આ કરુણરડતી શકુન્તલા. નઠોર ભત્રીએ
નકાર્યે શું બીજું કરે મ્હારી બાળકી ?

શા : (રોષથી પાછા વળીને) કાં ? ઉછાંછળી ! સ્વતન્ત્રતા
ધારે છે કે ?

(શકુન્તલા બહીકથી ધૂળે છે.)

શા : શકુન્તલા !

૨૭. ભૂપ ભણે કદી ત્હેવી તું હોય ને,
કુળઉઠી પછી કેાણ તું તાતને ?
ગણતી હો વ્રત નિર્મળ ત્હાં, તો
પતિકુલે તુજ દાસ્ય ય છે બહું.

રહે. અમે જઇએ છીએ.

શા : અહો તપસ્વીઓ ! કાં એમને છેતરો છો ?

૨૮. ચન્દ્ર એક પોયણને, સૂર્ય ખિલાવે કમળને જ એક;
પરસ્ત્રીને અડવે યે સંયમશીલની ઉદાસી જ વૃત્તિ.

શ : ને પૂર્વજન્યું અન્યસંગતમાં આપ વિસયાં, તો આપને
કઈ વિધે અધર્મભીડ કહેવા ?

શા : આપને જ ત્હારે આમાં ભારે—હળવાનું પૂછું છું.

૨૯ મોદ્યો હું એહમાં ! કે તે જૂઠું દહે ? એહ સંશયે
થાઉ હું પત્નીત્યાગી ? કે પરસ્ત્રીપરિપાપિયો ?

પુ : (વિચારીને) ને એમ છે, તો આમ કરો.

શા : આજ્ઞા કીજિયે મ્હને, કુલશુર !

પુ : દેવી જરા પ્રસવ સૂધી અમારે ત્હાં રહે. ‘ આમ કેમ

કહો છો ? ' એવું પૂછો તો : આપને ઋષિજને પૂર્વે જ
ભાષેલું છે કે પહેલો જ પુત્ર ચક્રવર્તી જન્મશે. તો
જો એ મુનિદોહિત તે લક્ષણવન્તો જન્મે તો અભિનન્દીને
આમને અન્તઃપુરે પ્રવેશાવવાં; નહિ તો પિતાને ઘેર એમને
પાછાં પાઠવવાં : એ જ મારગ છે.

રા : જેમ ગુરુજીને રુચે તેમ.

પુ : વત્સા ! મ્હારી સાથે ચાલ.

રા : લગવતી ધરતીમાતા ! કાટો, ને મારગ ઘો મ્હને.

(એમ રોતી રોતી જવા નીકળે છે, ને પુરોહિત ને તપસ્વીઓ સંગાથે
જાય છે.

શાપ ઘેરી રમૃતિવન્તો રાજા શકુન્તલામાં તક્ષીન ચિન્તનરૂપ્યો રહે છે.)
(નેપથ્યમાં)

આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

રા : (કાને પડતાં) વળી શું થયું એ ?

(પ્રવેશાને)

પુ : (વિસ્મયથી) દેવ ! અફુલ્લ જ ખરે ! બન્યું.

રા : એવુંકે શું ?

પુ : દેવ ! કણ્વશિષ્યોથી વિંટળાયેલી

૩૦ તે નિન્દન્તી નિજનું ભાગ્ય બાલા

હાથ ઉછાળી લાગી આકન્ઢવાને;

રા : ને પછી ?

પુ : સ્ત્રીમૂર્તિ શું અપ્સરાતીર્થતટનું

ચાલ્યું એને એકે જયોતિ ક્રિપાથી.

(સર્વે વિસ્મય દાખવે છે.)

રા : ભગવાન ! પ્રથમથી જ એને મહેં તો નકારી જ છે
ને ? વૃથા તર્કથી હવે શું વળવાનું ? આપ જરા વિશ્રામ લ્યો.

પુ : (વિચારીને) વિજય હો ! (કહીને જાય છે.)

રા : છડીધારિણી ! વિહ્વળ છું હું. શયનમાળનો મારગ ઠાપવ.

પ્ર : આમ-આમ, દેવ ! (કહીને જાય છે.)

રા : ૩૧. ન સાંભરે લેશે એ
નકારી મુનિપુત્રીને સ્વીકાયોનું;

ઉંડું ડાખતું તહો ચે

જાણે પૂરે પ્રતીતિ મુજ હૈયું.

(એમ સર્વે ચે જાય છે.)

પ્રવેશક

(પછી પ્રવેશે છે રાહરકોટવાળ રાજસાળો ને અવળે હાથ પાંચેલ એક જાણુને લેઇને બે રક્ષકો.)

રક્ષકો : (પુરુષને પ્રહારીને) અરે ચોર ! કહે; કચ્છાંથી તહે આ મણિખન્ધમાંડયા નામઆલેખી રાજમુદ્રિકા ચોરી આણી ?

પુરુષ : (ભય દાખવીને) કૃપા રાખો, મહેરબાન ! નથી હું એવું કરવાવાળો.

પહેલો રક્ષક : શું ? શોભીતો પ્રાક્ષણ માનીને રાજેન્દ્રે દાન દીધી છે ત્યારે ?

પુ : તો સાંભળો હવે. હું ઇન્દ્રઆરામાંનો રહેવાસી માછી છું.

બીજો રક્ષક : ભીંતફોડા ! શું મહેં જાત પૂછી તહારી ?

રાજસાળો : સૂચક ! કહેવા દો સહુ અનુક્રમે; મા એને વચમાં આંતરો.

બન્ને રક્ષકો : જેવી મહેરબાનની આજ્ઞા. કહે.

પુ : જાળ ગલ વિગેરેથી માંછલાં પકડી હું કુટુંબનિભાવ કંઈ છું.

રા : (હસીને) ચોક્ષો જ છે સ્તો એ રાજગાર.

પુ : સ્વામી ! એમ મા ભાળો.

૧. કદિ નિન્દિત તહો ય જન્મસંગી,
ન ખરે ! કર્મ વિવર્જવા સમું તે;
પશુનો વધ ઘોર કર્મ, તહો યે
અનુકર્યાક્રમણો જ હોય શ્રોત્રી.

રા : પછી ?-પછી ?

પુ : એક ઠો દિવસે લાલ માછલીના કટકા હું કરતો 'તો

ત્હાં ત્હેના પેટાળમાં આ રત્નઝમકતી વીંટી દીડી. પછી
હું એને વેચવાને બતાવતો'તો, ત્હાં પકડયો મહેરબાને.
મારો કે મૂકોઃ આ એના સાંપડયાની વાત.

રા : જાનુક ! માંસગન્ધાતો, મધ્ધર ખાનારો, નિશ્ચે, આ
માછીમાર જ છે. વીંટી જડયાની એની વાત વિચાર્યો
સરખી છે. રાજમહેલે જ જઇએ.

ર : એમ જ. ચાલ, અરે ગાંઠછેદનારા !

(સર્વે ચાલે છે.)

રા : સૂચક ! આ દેવડીને ઠરવાળે ઝોકાં ખાધા વિના જોજો;
ત્હાં હું આ વીંટી કેમ જડી તે મહારાજને નિવેદન
કરી, પછી આજ્ઞા લઇને, વળી આવું છું.

ખ. ર : પ્રવેશિયે, મહેરબાન ! સ્વામીની કૃપા હજો.

(રાજસાળો નથ છે.)

પ. ર : જાનુક ! વાર લાગી ખરે ! મહેરબાનને.

બી. ર : ખરેખર ! અવસર જોઇને જ જવા જેવા છે
રાજઓ તો.

પ. ર : જાનુક ! આના વધની કૂલમાળા બાંધવાને ફરકે છે
મહારા હાથ.

(કહી પુરુષને દાખવે છે.)

પુ : ન ઘટે ત્હમને અકારણે વધનો એ ભાવ પણ.

બી. ર : (નિહાળીને) આ આપણા મહેરબાન હાથમાં પત્ર
લઈ રાજઆજ્ઞા પામીને આ ભણી આવતા દેખાય. ગીધ-
ડાંનો બળી થઇશ કે કૂતરાને મુખે પડીશ.

રા : (પ્રવેશીને) સૂચક ! છોડ આ બળજીવતાને. ખરે જ !
આ વીંટી જડયાની વાત મળે છે.

સૂચક : જેવું મહેરબાનનું કરમાન. આ તો જમણે જઈને
માણે આવ્યો તું. (કહી પુરુષને બન્ધનમુક્ત કરે છે.)

પુ : (રાજસાળાને પ્રણામીને) મહેરબાન ! હવે મહારી આજી-
વિકાનું શું ?

રા : મહારાજની સુદ્રિકાના મૂલ્ય જેટલી આ બક્ષીસે
મોકલાવી છે. (કહી પુરુષને પોતે આપે છે.)

પુ : (પ્રણામ કરી, સ્વીકારીને) કૃપાળુની કૃપા થઈ સુજ ઉપર.

સૂ : આ કંઈ ચોછી કૃપા કે, શૂળીથી ઉતારી હાથીહોદે
બેસાડયો ત્હને ?

જા : કૃપાળુ ! બક્ષીસ બાળે છે કે તે વીંટી મહારાજની
મનમાનીતી હતી.

રા : ત્હેમાંનો મહામૂલો મણિ મહારાજનો મનમાનીતો હતો
એમ નથી ધારતો હું. સુદ્રિકાદર્શને મહારાજને પ્રિય
જન કે સાંભર્યું. ઘડીક તો સ્વભાવગંભીરા ચે તે આંખમાં
આંસુ ભરી રહ્યા.

સૂ : તો તો સેવા જેવી ત્હેવી નથી આપ કૃપાળુની.

જા : ખરું કહો તો કીધી છે આ માછીમારે. (કહી પુરુષને
ઈર્ષ્યાથી ભૂલે છે.)

પુ : બહાદુરો ! આમાંથી અડધુંક ત્હમને ફૂલપાંખડી
ભલે થાય.

જા : એટલું બસ છે.

રા : માછીમાર ! તું મહાનુભાવ છો. હાવાં પ્રિય મિત્ર થયો
મહારો. કદમ્બ મઘની સાક્ષીએ આપણી પ્રથમ મૈત્રી
ઉજવિયે. તો ચાલો જઈએ કલાલખાને.

(કહી સર્વે નય છે.)

અંક છઠ્ઠો

(પછી પ્રવેશે છે આકાશમાર્ગોથી સાનુમતી નામની અપ્સરા.)

સાનુમતી : પૂરે કરી પરવારી હું અપ્સરાતીર્થે રહેવાનો
મ્હારો વારો, જ્યાં સૂધી સાધુજનનો સ્નાનકાળ છે ત્યાં
સૂધીનો. હવે આ રાજર્ષિની વાતો નજરે નિહાળું. મેનકાને
સંબંધે શકુન્તલા તો જાણે મ્હારૂં અંગ. ને તહેણે તો
મ્હને પુત્રી નિમિત્તનો પહેલ્લેથી જ દર્શ રાખ્યો એ છે
આદેશ. (ચોમેર નિહાળીને) કાં કંઈ ખરે ! ઋતુઉત્સવને એ
અવસરે ઉત્સવના અનારંભ સરિખડો રાજમહેલ બાસે
છે ? મ્હારે સિદ્ધિ છે પ્રણિધાનથી સર્વસ્વ જાણવાની. છતાં
સન્માનવો ઘટે સખીના આહરને મ્હારે. ભલે; આ બે
ઉદ્યાનઉછરી વેલીઓને પડખે રહી અન્તર્ધાન વિદ્યાથી
અણુછતી મેળવીશ હું સહુ વર્તમાન.

(કહી ઉતરવાનો અભિનય કરે છે, ને ઉભે છે.)

(પછી પ્રવેશે છે આંબામ્હોર અવલોકતી દાસી; ને ત્હેની પાછળ બીજી.)

પહેલી દાસી : ર. લાલ લીલો પાંડુર કંઈ,

વસન્ત માસનું જીવનસર્વસ્વ,

ઋતુમંગલ દીઠો મ્હેં;

આમ્હોર ! તુજ પ્રસન્નતા પ્રાપ્તું.

બીજી દાસી : પરભૂતિકા ! કંઈ એકલી એકલી શુંજે છે ?

પ. દા : મધુરિકા ! આંબામ્હોરને પેખીને પરભૂતિકા ઉન્મત્ત
થાય છે.

બી. દા : (હરખ ભેર ઉતાવળી કને જઈને) શું ? બેઠો ય તે મધુમાસ ?

પ. દા : મધુકરિકા ! અત્યારે તો ત્હારી ઋતુ છે આ; મદ
ભર ગીત ને મદદેલા વિલાસની.

ખી. દા : સખિ ! ટેકો દે મ્હને કે આગલા દુષ્ટાએ ઉભી
આંખામ્હોર વીણી કામદેવતું પૂજન કરી લઉં.

પ. દા : જો મ્હને ચે ખરે ! અડધુંક પૂજનફળ મળે તો.

ખી. દા : વણખોલ્યે ચે એ તો સાંપડતઃ કાં કે એક જ છે
આપણાં જીવિત, જો કે શરીર જૂદાં છે. (સખીને
ટેકે ઉભી આંખામ્હોર વીણે છે.) અહો ! અધઉઘડી ચે મ્હોર
કળીઓ આ બન્ધનભંગથી ખડેકી રહે છે.

(કહી ખાખલો કરીને)

૩. આંખામ્હોર ! ત્હને હું સમર્પુ છું એ કામ ધર્નુધરને,
લક્ષી પધિકન્નુવતીઓ પાંચેમાં તું થજે અધિકું બાણ.

(કહી આંખા મ્હોરે વધાવે છે.)

(પડદો ઉઠાળીને પ્રવેશીને ક્રોધથી)

કંચુકી : ઉભી રહે જરા, ભાનભૂલી ! દેવે વસન્તોત્સવનો
નિષેક કીધે ચે તું આંખામ્હોરનો કલિકાભંગ કાં કરે છે ?
બન્ને દાસીઓ : (ખીને) કૃપા રાખો, આર્ય ! જાણતાં
નથી એ અમે.

કંચુકી : શું ? નથી સાંભળ્યું ત્હમે કે વસન્તમાં વૃક્ષોએ
પણ દેવની દુહાઈ પાળી છે ? ને મંહી વસતા પંખીઓ-
એ ચ તે ? એમ જ છે.

૪. આંખે કંઈ દિનથી ચ આ કળી ફૂટી, નાની ' જ ત્હોને રજ;
ખેઠા છે, પણ ત્હો ચ હા ! કુરબકો છે ખોર જેવા ઝીણુ;
ને વીત્યે ચ શિશિર કંઠ બળકે ખોલ્યું નૃકોકિલનુઃ
ધારૂં, પાછું ધરે રમરે ચક્રિત થઈ ભાથેથી ખેંચ્યું શરે.

સા : બેશક. મહાપ્રતાપી છે રાજર્ષિ.

પ. દા : આર્ય ! કંઈક દિવસથી અમને શહેરકોટવાળા મિત્રવસુએ રાણીઓની સેવામાં પાઠવી છે; ને ત્યાંથી અમને પ્રમદવનનું પાલનકામ સોંપાયું છે. એમ આગતુક હોઈ અમે સાંભળી નથી આ વાતો.

કંચુકી : ભલે. ફરીથી એવું મા કરતાં.

ખ. દા : આર્ય ! કૌતુક થાય છે અમને. જો એ અમે સાંભળવા શું હોય, તો આર્ય કહે કે શા કારણે મહારાજે વસન્તોત્સવની દુહાઈ દીધી છે ?

સા : ઉત્સવઉમંગી જ છે માનવી સદા. કંઈ ભારે કારણ આવી પડ્યું હશે.

કંચુકી : ઘણાએ જાણ્યું છે તે કાં ન કહેવાય ? શું તહમારે કાને નથી પડી શકુન્તલા નકાર્યોની લોકવાર્તા ?

ખ. દા : સાંભળી છે શહેરકોટવાળને મુખેથી વીંટી જડયા સૂધીની.

કંચુકી : તો પછી લગાર જ કહેવાનું રહે છે. જ્યહારથી ખરે ! નિજ મુદ્રિકાદર્શને દેવને સંભારી આન્યું કે 'સાચે જ પૂર્વે મહેં છાની રીતે સ્વીકારેલી છે શકુન્તલાને, ને મોહથી નકારી છે,' તે ઘડીથી જ પશ્ચાતાપ જાણ્યો છે દેવને. એમ જ છે.

પ. ન ગમે રમ્ય; ન પૂર્વવત્ પ્રતિદિને મન્ત્રી ય સેવે હવાં; રાત્રી ઉંઘહડી જ હા ! શયનમાં આજોટતાં વીતવે; દાક્ષિણ્યે રણવાસની રમણીને કહે બોલ બોલ્યા સમા; ને થાયે નિત ગોત્રનામ બૂલતાં લજ્જાબ્ધીલા રાજવી.

અં. ૬, પા. ૬૮

સા : ઓય, મા !

કંચુકી : એથી થયેલાં ખાટાં મનને લીધે ઉત્સવની હુકાઈ

અ. દા : ઘરાખર.

(નેપથ્યમાં)

આમ પધારિયે, મહારાજ !

કંચુકી : (કાન દધને) અરે અહીં જ પધારે છે દેવ. નિઃ
નિજને કામે વળગો.

અ. દા : હા.

(કહી જાય છે.)

(પછી પ્રવેશે છે પશ્ચાતાપને ઘટતા વેશે રાજા; ને વિદૂષક ને પ્રતિહારિણી)

કંચુકી : (રાજાને અવલોકીને) અહો ! સદાસર્વદાનું રમણીયત્વ
મૂર્તિમન્ત છે ! આવઆવડા વિહ્વળા, તહો યે દર્શનઠ્ઠાલ
છે દેવ. એમ જ.

૬. નાકાયો શણગારનો વિધિ વધુ, ડાબે જ કાંડે ધર્યું
સોનાકંકણ એક માત્ર રમતું, ને હોઠ શ્વાસે શ્રીકા;
ચિન્તાનગ્રણથી ધૂમન્ત નયનો; નિજના જ તેજોગુણે,
સંસ્કારાય ઘસ્યા મહામણિ સમા, ક્ષીણે ન ન્હાળાય

સા : (રાજાનીને જોઈને) અસ્થાને નથી ખરે ! કે નકાયો

અપમાન થયા છતાં યે શકુન્તલા એમને કારણે ખૂરે છે

રાજા : (ધ્યાનમન્દ કરતા કરતા)

૭. પ્રથમ મૃગાક્ષી પ્રિયાએ

જગાડવા મથ્યું, ત્હારે પોઢી રહ્યું;

આ અનુતાપપીડાયે

ધિક્ક હૃદય ! જાગિયું હવાં શું તું ?

સા : ખરે ! એવું જ હશે એ તપસ્વિનીનું ભાગ્યનિર્મોલુ

વિદ્વપક : (ખાનસે) ઉછાળે ચઢડયો ફરી વળી એ શકુન્ત-
લારોગ. નથી ગમ પડતી કે શાં શાં ઔષધ કરવાં.

કંચુકી : (કને જઈને) જયજયકાર હો દેવનો. મહારાજ !
પારખી વળ્યો પ્રમદવનની લોમકા. ઇચ્છા થાય એ વિનોદ-
સ્થાને વિરાજે મહારાજ.

રાજા : વેત્રવતી ! મહારા નામથી અમાત્ય આર્યપિશુનને
જઈ કહે કે અખંડ ઉજ્જગરાને કારણે નહીં સંભવે
મુજથી ધર્મોસને બેસવાનું આજ. તો જે જે લોકકામ
આર્યે જોયું હોય તે કાગળે માંડી પાઠવે.

પ્રતિહારી : જેવી દેવની આજ્ઞા.

(કહી જાય છે.)

રાજા : વાતાયન ! તું ચે નિજ કામસૂનો ન રહે.

કંચુકી : જેવી આજ્ઞા દેવની.

(કહી જાય છે.)

વિ : માંખીઓ ઉડાડી મૂકી આપે. હાવાં ટાઢતડકો નિવારતા
રમણીય આ પ્રમદવનપ્રાન્તે પોતાને રીઝવે.

રાજા : મિત્ર ! ‘ છિદ્રો અનથોને ન્હોતરે છે ’ એમ લોક
કહે છે તે અપવાદવિહોણું વચન છે. કાં કે

૮. મુનિસુતાની પ્રીતિસ્મૃતિ રાધતા

તમસૂથી છૂટયું આ મન મહાઈ જ્યાં,

મદન રાજવીએ ત્યાંહિ મહોરનું

શર ધર્યું ધનુષે જ પ્રહારવા.

વિ : જરાક થેલો. આ કાષ્ટકંડથી કામખાણુનો નાશ કરી
નાંખું છું (કહી દાંડ ઉપાડીને આંખામહોરને મારવા જાય છે.)

રાજા : (હસીને) બલે. દીકું ધ્રુવવર્થસને. સખે ! ક્યાં
એશીને પ્રિયાનું કંઈકે અનુકરણ કરતી લતાનાં દર્શને
તરશી આંખને ઠાક ?

ધિ : વળી ત્હેનાતની હાસી ચતુરિકાને મહારાજે કરમાયું
જ છે ને કે ' માધવીમંડપે આ અવસર ગાળીશ; તે
ત્યાં ચિત્રફલકે ઉતારી મ્હેં સ્વહસ્તે ચીતરી દેવી શકુન્ત-
લાની છબિ આણુજે : ' એમ ?

રાજા : એવડું હૃદયવિનોદનું સ્થાન ? તો ત્યાંનો જ માર્ગ
હાખવ.

ધિ : આમ, મહારાજ ! આમ.

(બન્ને ચાલે છે. સાનુમની પાછળ પાછળ ચાલે છે.)

ધિ : મહિશિલાની પાટવાળો આ માધવીમંડપ. કૂલપદ્મવના
રમ્ય ઉપહારે નિશ્ચે આપણને સ્વાગત દર્ઢ વધાવે છે.
તો પ્રવેશી વિરાજિયે મહારાજ.

(બન્ને પ્રવેશીને બેસે છે.)

આ : વેલીને ઓઠેથી પેખું જરા સખીની છબિ. પછી ત્હેના
સ્વામીની બહુમુખી પ્રીત વર્ણવીશ ત્હેને.

(કહી એમ કરી ઉભે છે.)

રાજા : મિત્ર ! સન્ધુ ચે હાવાં સાંભરે છે શકુન્તલાનું પૂર્વ
વૃત્તાન્તઃ ને કહ્યું ચે છે ત્હેને મ્હેં. નકાર્યોની વેળાએ
મ્હારી કને તું ન્હોતો. ને તે પહેલાં ચે કદી નથી ત્હેં
લીધું એ દેવીનું નામ. રખે ને ! મ્હારી પેઠે તું ચ તે
વીસર્યો તો ન્હોતો ને ?

ધિ : વીસર્યો ન્હોતો. પણ બધું કહી રહ્યા પછી વળી આપે
' પરિહાસનું જલ્પવું છે આ; બનેલી કથા નથી એ : ' એમ

ભાખ્યું હતું. ને મહેં ચે ઢકાંબુદિનાએ એમ જ માની
લીધું હતું. અથવા તો, ભાવી ખરે જ ! બળવન્તુ છે.

સા : એમ જ છે એ.

રાજા : (ધ્યાનમાં રૂખીને) મિત્ર ! ઉગાર મહેને.

વિ : અરે ! શું આ ? ન જ શોભે આણું આપને. સત્પુરુષો
ઠલી ચે શોકવચન ઉચ્ચરતા નથી. ખરે ! વાવાઝેડામાં ચે
અડોલ જ હોય ગિરિવરો.

રા : મિત્ર ! નકાર્યાથી ખહાવરી પ્રિયાની દુઃખદશા સાંભરી
આવ્યે છેક જ શરણસૂનો છું હું. તહેલે ચ તે

૯. અહીંથી નાકાર્યે સ્વજન પૂંઠળે કીધું પળવા;
' ઉભી રહે ' ઉચ્ચાર્યે ઉભી જ ગુરુશિષ્યે ગુરુ સમે;
પછી આંસુ ઉલટયે મલિન નજરો ફેંકી મુજ શું-
હું નિર્ઘય શું સૌ તે હલતું મુજને ઝેરી શર શું.

સા : અહો ! આવઆવડી નિજ કર્તવ્યપરાયણતા ! એમના
સન્તાપે રીઝું છું હું.

વિ : ને મહારી એક કલ્પના છે કે કોઇક આકાશવિહારિણી
એ દેવીને લેઇ ગઇ.

રા : પતિને પ્રભુ માનનારી અન્ય કેને અડવા ચે દે ?
મેનકા તહારી સખીની જનેતા છે એમ સાંભળ્યું છે.
તહેમની સહિયરો તુજ સખીને ઉપાડી ગઇ એવી મુજ
હેયાની ચે છે આશંકા.

સા : મોહતન્દ્રાજ વિસ્મયકારિણી હતી; ન તો આ બજૂતિ.

વિ : જો એમ જ હોય તો નિશ્ચય કાળાન્તરે ચે એ દેવીને
સમાગમ થશે.

અં ૬, પા. ૧૦૨

રા : શાથી કહે છે ?

વિ : કાં કે માતાપિતા સ્વામીવિયોગી દુઃખિણી દુહિતાનું
દીર્ઘ દર્શન સહી જ ન શકે.

રા : મિત્ર !

૧૦ સ્વપ્નું શું ? માયા શું ? મતિભ્રમે શું ? હા !

કે અલ્પ ક્ષણનું હતું અલ્પ પુણ્ય એ ?

પાછું ન આવે ત્યમ તે ગયું જ સૌ;

પડતા તટો શા જ પડે મનોરથો.

વિ : મા બોલો એવું. આ વીંટીનું સાંપડવું જ દાખે છે કે
મળવાનું અણચિન્તવ્યું એ આવી મળે.

રા : (વીંટીને વિલોકને) અરેરે ! દુર્લભ સ્થાનેથી પડી ગઈ
કંઈ આ દામણી !

૧૧. વીંટી ! તુજ પછુ પુણ્યરાશિ, સાચે !

ક્ષણથી જણાય જ અલ્પ, મ્હારી પેર;

અરુણ નખમનોહરી પ્રિયાની

ચહડી વર અંગુલી, પછુ સરી પડી તું.

સા : જો બીજાને હાથ ચહડી હોત, તો સાચેને જ દામણી
થાત એ.

વિ : અને શા પ્રસંગે આ મુદ્રાવીંટી દેવીની આંગળીએ
પ્હેરાવી 'તી ?

સા : મ્હારા જેટલું જ કુતૂહલ છે એને ય તે.

રા : સાંભળ. નિજ નગરી ભણી વળવા નીકળ્યે મ્હને
પ્રિયાએ અશ્રુભીની આંખડીએ પૂછ્યું, ' કેટલેક કાળે
આર્યપુત્ર સમાચાર પાઠવશે ? '

વિ : પછી ?-પછી ?

રા : પછી આ મુદ્રિકા એની અંગુલીએ ખેંચાવી ને ઉત્તર વાળ્યો:

૧૨. અક્કેક તો દિનદિને અંહીના જ મહારા
નામાક્ષરો તું ગણજે; ન પૂરા કરીશ
ત્યાં તો ત્હને મુજ પ્રિયે ! રણવાસ રૂઢેવા
લેવા ફૂતો તુજ કને ઉભશે જ આવી.

ને તે ઘોરઆત્માના મુજથી મોહવશાત ન પળાયો.

સા : અવધિ તો એ સુંદર હતો, પણ વિધિએ બગાડ્યો.

વિ : ને શી રીતે તે માછીમારે ચીરેલી લાલ માછલીના ઉઢરમાં
જઈ પડી ?

રા : શચીતીર્થે વન્દન વન્દતાં ત્હારી સખીના હાથેથી ગંગાના
બેણમાં તે પડી ગઇ.

વિ : બરાબર.

સા : ને તેથી જ તપસ્વિની શકુન્તલાને પરણ્યાનો આ
અધર્મભીરૂ રાજર્ષિને સન્દેહ પડ્યો. નહિ તો આ સખી
પ્રીતને સંભારણીની જરૂર શી આવડી ?

રા : ઠપકો દઉં આ મુદ્રિકાને જરા.

વિ : (આત્મગત) લીધો એમણે માર્ગ ઉન્માદીઓનો.

રા : ૧૩. એ રમ્ય ને કેમલ અંગુલીફૂટયા

કરને તણ ફળી જલે કયમે ય તું ?

અથવા

અચેત તો કેા ગુણ પારખે નહીં ?

મહેં યે જ શા માટ ઉવેળી એ પ્રિયા ?

અં ૬, પા. ૧૦૪

વિ : (આત્મગત) શું ભૂખ મ્હને અંહિયાં જ ખાઇ જશે ?

રા : પ્રિયે ! અકારણે પરિત્યાગના પશ્ચાત્તાપી હૈયાના આ જનની જરા અનુકમ્પા દાખવો પુનઃદર્શને.

(પડદો ઉઠાળી, હાથમાં ચિત્રફલક લઇ પ્રવેશીને)

ચતુરિકા : આ ચિત્રચીતર્યા દેવી. (કહી ચિત્રફલક દાખવે છે.)

વિ : (અવલોકીને) સરસ, મિત્ર ! મધુરી જ છે અવસ્થા-
દર્શનની લાવલીલા. મ્હારી દૃષ્ટિ જાણે ઠોકરાય છે નીચા
ઉંચા પ્રદેશોમાં.

સા : ધન્ય છે રાજર્ષિની આ નિપુણતાને, જાણે કે સખી
સ્વયં મ્હારી સન્મુખે ઉભી !

રા : ૧૪. જે અધૂરું હતું ચિત્રે, તે તે લીધું સુધારી સૌ;
ત્હેના લાવણ્યની ત્હો ચે છાય આ કાંક દાખવે.

સા : પશ્ચાત્તાપભારે અણુઝંખવ્યા એમના સ્નેહને શોભતા
જ છે એ બોલ.

વિ : અહો મિત્ર ! આમાં તો ત્રણ સુન્દરીઓ દીસે છે; ને
સર્વે ચે છે સુન્દર. તો આમાં દેવી શકુન્તલા કિયાં ?

સા : આવડાં રૂપનો ચે અણુપારખુ આ નિશ્ચે ! કે વૃથા-
દૃષ્ટિનો જ દીસે છે.

રા : તું ત્હારે કોને ધારે છે ?

વિ : ધારું છું કે આ શિથિલ અંખોડલેથી ફૂલપડી વેણી-
વન્તી, સ્વેદમોતિયા ઉગેલા વદનાળી, જરા વધારે ઢળકતા
હાથની, જલસીંચનથી ચમકતી તરુણ કુંપળાળા આંખાને
પડખે સ્હેજ થાક્યા શી, આલેખેલી છે તે શકુન્તલા; ને
બીજી સખીઓ.

રા : હોંશિયાર તો ખરો. ને ત્યાં જ છે મહારાં ભાવચિહ્નને,
૧૫. લીની અંશુલી મૂકયાનો રેખાપ્રાન્તેદીસે મલિન ડાઘ,
ગાલપડયું અશ્રુ ચે દેખાયે આ પોંછી થરડાયે.

ચતુરિકા ! અર્ધી જ આલેખેલી છે આનન્દમૂર્તિને.
જા, પોંછી જરા લઈ આવ.

અ : આર્ય માધવ્ય ! જઈ આવું ત્યાં સૂધી ગાલશે જરા
આ ચિત્રફલકને ?

રા : હું જ એને ગાલીશ.

(કહી કલા પ્રમાણે કરે છે.)

(દાસી જાય છે.)

રાજા : (નિશ્વાસ નાંખીને)

૧૬. સાક્ષાત્ પ્રિયા મળી'તી તે તરછોડી પૂર્વે,
સન્માનું છું ખહું જ ચિત્રચિતારી આ હું;
પન્થે મહાજલ ભરી નદી ઉતરી, હા !
ભગી સખે ! પ્રીત મ્હને મૃગતૃષ્ણિકાની.

વિ : (આત્મગત) મહારાજ તો નદી ઉતરી અંઝવામાં ખૂડ્યા ?
—અહો ! ખીળું શું આમાં ચીતરવાનું છે ?

સા : જે જે પ્રદેશે મુજ સખીને મનગમતા છે, તે તે
ચીતરવા ઇચ્છતા લાગે છે.

રા : સાંભળ :

૧૭. દોરવું હંસનું જોડું વેણુરમતું, ંહેવી નદી માલિની,
મૃગસોહન્ત ઢળેલ બેઉ પડખે ગૌરીપિતા પાવન;
ને વલ્લભ સૂકવેલ વૃક્ષવિટપો; ઇચ્છું નીચે માંડવા
ડાળી આંખડી શામળા હરણને શીંગે લસન્તી મૃગી.

અં. ૬, પા. ૧૦૬

વિ : (આત્મગત) હું પેખું છું ત્યાં સૂધી તો ભરશે આ
ચિત્રફલક લાંબી ફહાડિયાળા તપસ્વીઓનાં ટોળાંઓથી.

રા : ને બીજું, મિત્ર ! શકુન્તલાને મનગમતાં અલંકાર
વીસયો છું હું.

વિ : એ શાં ?

સા : તહેના વનવાસને સુકુમારત્વને ને વિનયને ઘટારત
હોય તે સ્તો.

રા : ૧૮. નથી કર્યું કાનધર્યું રૂડું, સખે !

શિરીષ, ગાલે ખૂલતા જ તન્તુનું;

નથી શરશ્ચન્દ્ર શી કિરણકોમળી

રચી સ્તનો મધ્ય મૃણાલમાળ મહેં.

વિ : અને રાતી કમળપાંખડી શી શોભતી હાથેલીથી મુખ

આવરીને ચક્તિ-ચક્તિ સરખડાં દેવી કેવાં ઉભાં છે !

(સાવધાનતા દાખવી, નિહાળીને) આહહા ! આ દાસીપુત્ર, ફૂલ-

ડાંનો રસચોર, ભમરો ભમે છે દેવીના વહનકમળ ફરતો.

રા : ખરે ! વાર એ ધૂષ્ટને.

વિ : આપ જ એક, દુર્વિનિતોના શાસક, વારી શકો એમ
છો એને તો.

રા : વાફ. અરે ઓ ! ફૂલવેલના બહાલા અતિથિ ! શું અહીં
ભમ્યા કરવાનો ખેદ જ અનુભવવો છે ત્યારે ?

૧૯. આ ફૂલડે બેઠેલી,

તુજ અનુરાગી, તરશી યે ભમરી,

વાટ જૂવે સતી ત્યારી;

ન ખરે ! ત્યારા વિષ્ય મધુને પીતી.

સા : એ તો સજન શો વાયો એને.

વિ : વાચી છતાં ચે અવળી જ છે એ જાત.

રા : એમ ? અરે ! નથી માનતો મહારી આણુ ? તો સાંભળ હાવાં.

૨૦. વણુમઢીં બાળ તરુકુંપળ શો સુહન્તો,
મહેં પીધ જે ડસડસી રતિઉત્સવે, તે
બિંબાધરે અલિ ! અડીશ તું જો પ્રિયાનો,
તો તો ત્હને કમળકેદ મંહી પૂરીશ.

(વ : એવી સખ્ત સળથી કેણુ ન ઝડીએ ? (હસીને, આત્મગત)
મહારાજ જરા ઉન્માદમાં છે. હું ચ તે એમની સંગતે
પામ્યો જાણુ એમના શો રંગ. (પ્રકાશ) અરે ! અરે !
ચિત્ર છે આ તો.

રા : શું ચિત્ર ?

સા : મ્હને ચ તે હમણું જ લાન આવ્યું કે આ ચિત્ર છે.
તો પછી આલેખ્યું અનુભવનારનું તો શું કહેવું ?

રા : મિત્ર ! શું આ કીધું હતભાગ્ય ?

૨૧. દર્શનસુખ અનુભવતો સાક્ષાત પેઠે હું તલ્લીન હૃદયે;
સ્મરણુ જગાડી કરી ત્હેં ચિત્રવાસિની ફરી કાન્તા મહારી.
(કહી આંસુ સારે છે.)

સા : પૂર્વાપરનો વિરોધી અપૂર્વ જ છે આ વિરહમાર્ગ.

રા : મિત્ર ! શાથી આમ અખંડ દુઃખ થાય છે મ્હને ?

૨૨. ઉજાગરો નિરોધે છે ત્હને. સ્વપ્ને સમાગમ;
આંસુડાં પેખવા ના દે એને ચિત્રે ચ ચીતરી.

સા : સઘળું ચે ઘોઈનાંખ્યું આપે શકુન્તલાનું નકારાયાનું દુઃખ.

ચ : (પ્રવેશીને) જય હો-જય હો ભત્રીનો. પીંછીનો કરંડિએ લેધને અંહી આવતી'વી—

રા : પછી શું ?

ચ : તે મુજ હાથેથી વચમાં જ તરલિકા સંગ્રાથેનાં દેવી વસુમતીએ ' હું જ આર્યપુત્ર કને લેધ જઇશ ' કહીને બળાત્કારે છીનવી લીધો.

વિ : ધન્ય ભાગ્ય કે ત્હને છોડી !

ચ : દેવીનો ડાળીભરાયો સાળુ તરલિકા છોડવતી'તી ત્હાં હું જીવ લેધને નાહી.

રા : મિત્ર ! દેવી પધારે છે, ને છે બહુ માનગર્વિતા. તું આ છબિને રક્ષજે.

વિ : કહો કે ' ત્હને પોતાને જ. ' (ચિત્રદ્રવ્ય લેધને ઢઠીને)
જો આપ અન્તઃપુરના દાવખેલથી પરવારો તો મ્હને મેઘ-પડછન્દ મહેલેથી બોલાવજો. (કહી ઉતાવળે પગલે નમ્ય છે.)

સા : બીજે પ્રોવાયા હૈયાના ચે પ્રથમ પ્રીતને સન્માને છે.
અત્યહારે તો અતિ શિથિલ છે સૌહાર્દ એમનું.

(હાથમાં પત્ર લેધ પ્રવેશીને)

પ્ર : જય હો-જય હો દેવનો.

રા : છડીધારિણી ! વચમાં દીઠાં નહીં ત્હેં દેવીને ?

પ્ર : દીઠાં જ. હાથમાં પત્રવાળી મ્હને પેળીને પાછાં વળી ગયાં.

રા : કર્તવ્યધર્મ જાણુણ્હારિણી કર્તવ્યઅવરોધે પરિહરે છે મ્હારા.

પ્ર : દેવ ! અમાલ્યની વિનતિ છે : ' મહેસૂલ ગણવાનું બહુ હોવાથી પુરનું કાર્મ એક જ બોવાયું છે. પત્રલખ્યું તે દેવ પ્રત્યક્ષ કરશે. '

રા : આમ લાવ કાગળ.

(પ્રતિહારિણી પત્ર આપે છે.)

રા : (વાંચીને) હું ? સાગરસફરી જગત્પ્રવાપારી ધનમિત્ર નામ
લાગ્યે ડૂબી ગયા ? ને અપુત્ર હતા એ તપસ્વી ? 'એમનો
ધનભંડાર રાજાને જાય' એમ અમાર્યે આમાં લખ્યું છે.
ક્લેશકારિણી જ છે નિઃસન્તાનતા. પ્રતિહારિણી ! બહુ
ધનવન્તા હતા તો બહુ પત્નીઓ એ હશે સ્તો ? તપાસ
કરો ત્હેમની પત્નીઓમાં જો કોઈ ગર્ભવતી હોય તો.

પ્ર : દેવ ! સકેતના શેઠની દીકરી—ત્હેમની પત્નીને સીમ-
ન્તવિધિ હમણાં જ ગયાનું સાંભળ્યું છે.

રા : ને ખરે ! ગર્ભને પિતાનો લક્ષ્મીવારસો! ઘટે જઃ જા,
એમ અમાર્યને કહે.

પ્ર : જેવી દેવની આજ્ઞા.

(કહી જાય છે.)

રા : અંહિયાં જરા.

પ્ર : આવી છ.

રા : ને શાને એને ' સંતતિ છે કે નથી ' એટલું ચ તે ?

ર૩. વિછોડાશે જેહ જેહ બ્હાલાં ભાંડુ થકી પ્રજા,

નિષ્પાપે ત્હેમનો તે તે દુષ્પ્રન્તઃ ઘોષ એ કરો.

પ્ર : એવો જ બધે પડો વાગશે. (જાય છે. ફરી પ્રવેશાને) માગ્યા

મેહની પેઠે અભિનન્દાઈ એ દેવાજ્ઞા તો.

રા : (દીર્ઘ ને ઉન્હો નિશ્વાસ નાંખીને) આમ જ ચરેરે ! સંત-
તિવિષ્ણેલાં નિશ્વાસ કુટુંબોના મૂળ પુરુષ વિદેહ થયે
સંપત્તિ પ્રસન્ને જાય છે. મહારી ચ તે અન્તે પુરુષશ-
લક્ષ્મીની એ જ કથા થવાની.

અં. ૬, પા. ૧૧૦

પ્ર : અશુભ સહુ અળગાં થાવ.

રા : હા ધિક્ક છે મહને કે આવ્યા કલ્યાણને અવમાન્યું.

સા : નિઃસન્દેહ, શકુન્તલાને જ હૈયે સ્થાપીને નિબત્તાને
નિન્દો છે એમણે.

રા : ૨૪. નિજ પ્રાણ રોપેલી ય ધર્મપત્ની
ત્યાગી જ મહેં, મુજ કુળની પ્રતિષ્ઠા;
બણે મહાકાલની આશ દેતી
છાંડી સકાળે બીજવાવી પૃથ્વી.

સા : અણુઉચ્છેદી જ રહેશે હાવાં તહારી વંશવેલ, રાજવી !

ચ : (જનાન્તિકે) અરેરે ! આ બહેપારીની કથાથી તો બમણો
થયો ઉદ્વેગ મહારાજનો. એમના આશ્વાસનને કાજ મેઘ-
પડછન્દ મહેલેથી આયં માધવ્યને, જા, તેડી લાવ.

પ્ર : વારૂં કહ્યું.

(કહી જાય છે.)

રા : અરેરે ! સંશયદુઃખિયાં છે દુષ્યન્તનાં પિત્રિઓ. કાં કે
૨૫. ‘ આના પછી શ્રતિવિધિવત્ અંજલીથી

હા ! કેા અરે ! અમ કુલે પિતૃદાન દેશે ? ’

એવું વિચારી મુજ-પુત્રહીને દીધેલાં

રે ! આંસુ ધોઈ વધિયાં જલ પિત્રિ પીએ.

(કહી મૂર્છા પામે છે.)

ચ : (ચમકીને ને નિહાળીને) ધીર ધરિયે-ધીર, મહારાજ !

સા : હા ધિક્ક ! હા ધિક્ક ! દીવો છતાં ચે અન્તર્પટને
દોષે અન્ધારદોષને જ એ અનુભવે છે. હમણાં જ એ
નિવાઈ છું હું. કે નહીં ? શકુન્તલાને સુઆશ્વાસન દેતાં
મહેન્દ્રમાતાના મુખથી સાંભળ્યું છે મહેં કે યજ્ઞભાગ-

ઉત્સુક હોવો જ એવું કરશે, કે જેથી થોડુંકમાં જ
ધર્મપત્નીને સ્વામી અભિનન્દશે. તો એટલો અવસર
વાટ જોવી સારી. ને ત્યાં સૂધી આ વાર્તા કહી પ્રિય
સખીને આશ્વાસન આપું.

(કહી આભમાં ફૂંકે મારી જાય છે.)

(નેપથ્યમાં)

અપ્રદાણ્યમ્-અપ્રદાણ્યમ્.

રા : (મૂર્છા વળ્યે, કાન દબને) અરે ! માધવ્યનો જ એ
હુઃખનો પોકાર. કેાણ-કેાણ છે રે ?

(પ્રવેશીને)

પ્ર : (ચમકીને) ઉદ્ધારિયે હેવ ! સંશયૂળ્ય મિત્રને.

રા : કેાણ પીડે છે માણવકને ?

પ્ર : અદૃશ્યમૂર્તિ કેા સત્વે ઉપાડીને મેઘપડછન્દ મહેલને
ઉપલે માળે મૂક્યા છે.

રા : (હઠીને) હોય નહિ. ભૂતોથી ભરેલો છે શું મહારો
યે મહેલ ? અથવા

૨૬. દિને દિને કંઈ થતી નિજની યે

ન જાણવી શક્ય પ્રમાદભૂલો;

પ્રજા પળે કેાણ કિયે પથે, તે

અશેષ જાણ્યાની જ શક્તિ તો ક્યાં ?

(નેપથ્યમાં)

અહો મિત્ર ! બહાર કરો-રે બહાર.

રા : (ઉતાવળે ચાલીને) સખે ! જહીશ મા, જહીશ મા.

(નેપથ્યમાં)

(ફરીથી એ જ બોલીને) કાં ન બહીઉ ? આ કોઈક ડોકી
વાળીને શેરડીની પેઠે મહારા ત્રણ કટકા કરે છે.

રૂ : (દષ્ટિ નાંખીને) જરા મહારૂં ધનુષ્ય.

(હાથમાં ધનુષ લેઈ પ્રવેશીને)

ય : આ રહું, મહારાજ ! મહોળિયા સાથેનું જ ધનુષ્ય.

(રાજા ધનુષ્યાણુ ગ્રહે છે.)

(નેપથ્યમાં)

૨૭. આ તહને હું નવલ કંઠલોહીતસ્થો

મારૂં, વાઘ જયમ જ ધૂજતા પશુને;

હુઃખીના ભય હસ્વા ધનુષ્ ધરે, તે

દુષ્યન્ત જ તુજ શરણું છો હવાં હો.

રા : (રોષથી) કાં, મહને જ સંભારે છે ? થોભજે, આ

શખાહારી ! હાવાં તું નહીં જીવે. (ધનુષ્ય મહારાવીને)

છડીધારિણી ! નીસરણીનો માર્ગ દાખવ.

પ્ર : આમ દેવ ! આમ.

(સર્વે સત્ત્વર ઉપર જાય છે.)

રા : (ચામર નિહાળીને) આ તો બધું સૂનું છે !

(નેપથ્યમાં)

બહારે ધાવ, બહારે ધાવ. હું અહીંથી મહારાજને પેશું

છું : આપ મહને નથી પેખતા. બિલ્લીપકડયા ઉંદર

શે હું જીવિતાશા છોડીને બેઠો છું.

રા : અહો ! અન્તર્ધાન-કલા-ગવિત ! મહારૂં આ શસ્ત્ર

દેખ છ ? આ તે બાણ સાંધું છું, જે

૨૮. હણ્યા શો હણ્યે તુજને, રક્ષા શો રક્ષજે દિજ;

પીએ છે હંસ તો દૂધ, વળે તહેમાં ભળ્યું જળ.

(કહી બાણ સાંધે છે.)

(પછી પ્રવેશે છે વિદૂષકને ઊડેલો માતલી.)

મા : ૨૯. ઇન્દ્રે કીધા દૈત્ય નિશાન આપના,
તો તેહ શું આ ધનુ ખેંચજો સુખે;
પ્રસન્નતાશીળી પડે સુહૃત પરે
સન્તોની આંખડલી, ન કારમાં શરે.

રા : (ચમકીને અસ્ત્ર ઉતારીને) અરે ! આ તો માતલી !
સ્વાગત છે, મહેન્દ્રના સારથી !

વિ : (પ્રવેશીને) મહેને જેણે યક્ષપશુ પેઠે માર માયો, ત્હને
આપ તો સ્વાગતથી અભિનન્દો છો !

મા : (હસીને) આયુધ્યમન ! સાંભળિયે શા કારણે ઇન્દ્ર-
દેવે પાઠવ્યો છે મહારાજ કને.

રા : સ્વસ્થ જ છું.

મા : છે એક કાલનેમીથી જન્મેલો દુર્જય નામનો
દાનવસંઘ ?

રા : છે—સાંભળ્યો છે પૂર્વે મહેં નારદથી.

મા : ૩૦. તે છે ઇન્દ્ર તમ સખા થકી અજેય,
ને હણવા જ રણશિરે સ્મર્યાં ત્હમોને;
ઉચ્છેદી ય નવ શકે જ સૂર્યરાજ
રાત્રી કેઈં તિમિર, તે ધૂવન્ત ચન્દ્ર.

તો મહારાજ શસ્ત્રસજ્જ છો એમ જ હાવાં ઇન્દ્રરથે
વિરાજીને વિજય કાજે ચહડો.

રા : કૃપા કીધી મુજ શું મહેન્દ્રે આ સન્માનથી. હવે
કહો, માધવ્ય પ્રત્યે કેમ આમ વત્યો ત્હમે ?

અં. ૬, પા. ૧૧૪

મા : એ ય તે કહું છું. કેાઇ પણ કારણે મનઃસન્તાપથી
આયુષ્યમાનને મહેં વિહ્વળા દીઠા. ને પછી આયુષ્ય-
મન્તને કોપાવવાને એમ મહેં કીધું. કારણ કે

૩૧. જલે અગ્નિ સંકેર્યો,

છ'છેટેલો નાગ કૃણા માંડે;

પ્રાયઃ પ્રભાવ નિજને।

ક્ષોભ થયેથી પ્રકટે સહુ કેાઈ.

રા : (જનાન્તિકે) મિત્ર ! અણુઉલંઘાય એવી છે સ્વર્ગ-
સ્વામીની આજ્ઞા. તો અંહીથી જઈને મહારાં વેણથી
અમાત્ય આર્યપિશુનને કહો:

૩૨. ધાયે ધનુ ચ્હડાવ્યું આ જ્યહાં સૂધી અન્ય કાર્યમાં,
ત્યહાં સૂધી માત્ર તમ બુદ્ધિ પ્રજાને પ્રતિપાળશે:
-એમ.

વિ : જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

(કહી નય છે.)

મા : આયુષ્યમાન ! રથમાં વિરાજિયે.

(રાજ રથમાં બેસવાનું નિરૂપે છે.)

(સર્વે નય છે.)

અંક સાતમો

(પછી આકાશમાર્ગેથી પ્રવેશે છે રથે વિરાજેલા રાજવી ને માતલી.)

રાજા : માતલી ! નિર્ધારેલું પાર ઉતાર્યા છતાં યે મહેન્દ્રના મહાસત્કારમારથી તો નિરુપયોગી જેવો જ પોતાને લાગું છું હું.

માતલી : (સ્મિત કરીને) આયુષ્યમન્ ! બન્ને ય તે અસન્તોષ માનો છો.

૧. કીધ ઇન્દ્ર શું ખડાડ આદિમાં તે
દીધ સન્માનથી આપ અદ્ય માનો;
વળી પ્રાકમવિસ્મિતે સુરેન્દ્ર
તમ સત્કાર વડો ગણે ન લેશે.

રા : માતલી ! મા-મા કહે એવું. ખરેખર ! મનોરથલો-
મની યે પારનો હતો એ વિદાયવેળાનો સત્કાર. દેવમંડ-
લની સમક્ષે ખરે જ ! અર્ધાસને ગ્રેસાડયો; અને મહને
૨. વાંછા ઉરે ધારી કને ઉલેલા

જયન્તને ન્યહાળી, સ્મિતે વધાવી,
રોળાઇ ઉરના હરિચન્દને તે
ખેરાવી મન્દારની માળ ઇન્દ્રે.

મા : એવું શું છે કાંઇ જે આયુષ્યમાનને અમરેશ્વર પ્રત્યેથી
ન ઘટે ? જૂવો :

૩. સુખરમન્ત સુરેન્દ્રની સ્વર્ગથી
અસુરકાંટ ઉખેડી જ એ વીરે;
તમ સુછોલલ પર્વ શરે હવાં,
વળી અગાઉ નખે નરસિંહને.

રા : એમાં તો ખરે ! મહેન્દ્રનો જ મહિમા સ્તુતિયોગ્ય છે.

૪. સાધે સુકાર્ય વડું જે જન કેા નિયોજ્યા,
ગૌરવગુણો જ ગણશે સહુ સ્વામીના તે;
અન્ધારને અરુણ થાત શું લેદનારો ?—
તહેને ન જો કરત સારથી કેાટિકિરણી ?

મા : ઘટારત જ છે આપને તો એ. (કંઈક અન્તર વટાવીને)
આયુષ્મન ! પેપો અંહીથી આકાશપાટે મંડાયેલું આપનું
આ યશસૌભાગ્ય.

૫. સુરસુન્દરીના શણગારવાધ્યા,
રંગો વડે કદપલતાની ઝૂલ્યે,
ગીતયોગ્ય ધારી, ગણી અર્થવાહી,
દેવો ત્હમારાં ચરિતો લખે છે.

રા : માતલિ ! અસુરસંહારની ઉત્સુકતામાં પહેલાંને દિવસે
આકાશે ચહુડતાં નિહાળાયો નથી મુજથી સ્વર્ગમાર્ગ.
ક્રિયા વાચુના માર્ગમાં આ છીએ આપણે ?

મા : ૬. ંહે જ્યાં ત્રિવેણી સુરગંગ નભપ્રતિષ્ઠા,
જ્યાં ધૂમતા કિરણ વેરી જ તેજગોલ;
વિરાટપાદની પ્રભાથી તમસ્નિવાયો,
ફૂટેવાય છે પથ પરિવહ વાયુનો આ.

રા : માતલિ ! એથી જ ખરે ! બાહર ને અન્તરમાં મુજ
અન્તરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. (રચયક નિહાળીને) મેઘમાર્ગમાં
ઉતારીને શું આપણે !

મા : કેમ બાણ્યું મહારાજે ?

રા : ૭. મંહી-મંહીથી ખરન્તા આતકેા આરહીથી,
વીજળીઝબકથી જો ! ઘોડલા ઝળહજે, ને

જલકણ્થી લીના આ ચક્રઃ સૌ દાખવે કે

રથ તુજ નીરભરિયા મેઘ માથે જ ચાલે.

મા : ક્ષણમાં જ હવે આયુષ્મન્ નિજ અધિકારદેશમાં વિહરશે.

રા : (નીચે અવલોકીને) માતલિ ! વેગે ઉતરવાથી આશ્ચર્ય-
દર્શન થાય છે આજ મનુષ્યલોકનાં. એમ જ છે :

૮. ગિરિશૃંગો મ્હડી આવતાં જ પૃથિવી જાણે તરી આવતી,
પણો માંહિ છૂપાવું વૃક્ષ તજતાં પડદા ઉડ્યે ડાળના;
જલલોપી હતી ઝાંખી, વિસ્તરી જ તે વ્યક્તિત્વ નદીઓ ધરે;
જે ! કેાએ ય ઉછાળી જેવી ધરણી આવન્ત મ્હારી ભણી.

મા. રૂડું જોયું. (બહુ માનથી અવલોકીને) અહો ! વિશાળી ને
રમણીય છે પૃથ્વી.

રા : માતલિ ! આગળપાછળ સાગરજાંઘ્યો. સુવર્ણરસ નિર્ઝ-
રતો, સન્ધ્યાના જાણે મેઘમોભ સરિખડો, કિયો દીસે છે
આ પર્વત ?

મા : આયુષ્યમાન ! એ તો ખરે ! હિમકૂટ નામ કિપુરુષોનો
છે પર્વત, તપનું સિદ્ધિક્ષેત્ર. પેખો :

૯. સ્વયંભૂના મરીચિથી થયા જેહ પ્રજાપતિ,
તે શુરુ દેવદેત્યોના સપત્ની તપ તપે અંહી.

રા : તો તો ખરે ! ન જવું ઘટે કલ્યાણને ઉલ્લંઘીને. ભગ-
વન્તની પ્રહક્ષિણા કરીને જવા ઇચ્છું છું.

મા : ઉમદા ધાર્યું મહારાજે. (ઉતરવાનો અભિનય કરીને)

રા : (વિસ્મયતાથી)

૧૦. લેશે ઘસાયાં ન અડ્યે ય પૃથિવને

રથચક્ર, કે ના ઉઠતી દીઠી રજે;

અને અછોડા ન નિરોધવે ય તહે,
આ ઉતર્યો રથ; પણ તે જણાય ના.

મા : એટલો જ મહેન્દ્રનાથી આયુષ્યમાનનો વિશેષભાવ.

રા : માતલિ ! આ પ્રદેશે મારીચઆશ્રમ કયો ?

મા : (હાથથી દાખવતાં દાખવતા) આ સન્મુખે જ :

૧૧. ઢાંકયું અર્ધું જ રાફડે તનુ, ઉરે તો સર્પકાંચળી ઉડે,
કંઠે જીર્ણ લતાગૂંચ્યાં વલયથી અત્યન્ત પીડાયલા,
સ્કન્ધે ફેલી, શકુન્તમાળથી ભરી, સોડે જટાની ઘટા :
ઉભા જમ્હાં થડ શા મુનિ અચળ આ સૂર્યે જ માંડી મુખ.

રા : નમસ્તે, હે કષ્ટતપસ્વીજી ! નમસ્તે.

મા : (રેન ખેડ્યા રથ કરીને) આ તો અદિતિઉછેર્યા મન્દાર
વૃક્ષાળા પ્રજાપતિના આશ્રમમાં પ્રવેશ્યા આપણે.

રા : સ્વર્ગથી ચે અધિકુ' નિવૃત્તિસ્થાન છે આ. અમૃતના
ધરામાં બાણે દૂબકી મારી.

મા : (રથને થભાવીને) ઉતરિયે, મહારાજ !

રા : (ઉતરીને) માતલિ ! ત્હાં કેમ હવે ?

મા : રથને સાંતર્યો છે; ને હું ચે ઉતરું છું. (અંમ કરીને)

આમ, આયુષ્મન્ ! (આગળ ચાલીને) પેખો, મહારાજ !

ઋષિજીની આ તપોવનભૂમિને.

રા : ખરે જ ! વિસ્મયથી અવલોકું છું.

૧૨. પ્રાણોને પણ કલ્પવૃક્ષવનમાં જો ! વાયુભક્ષો કીધા,
સોનાપદ્મથી રેણુરંગીત જલે ધર્માભિષેકો કરે;
મણિશિલાતલ ધ્યાન, સંયમ ધર્યો જો ! અપ્સરાઓ કને;
જે વાંછે તપથી ણીજા મુનિવરો, તે મધ્ય તપ આ તપે.

મા : ઉંચે ને ઉંચે જ ખરે ! ઉડે છે મ્હોટોરાંઓના અભિલાષ.

(આગળ ચાલીને આકાશ ભણી)

અહો વૃદ્ધ શાકેત્ય ! ભગવાન મારીત્ય કચ્છાં વિરાજે છે ? શું કહો છો ? શું ? 'દક્ષપુત્રીએ પતિવ્રતાધર્મ' વિશે પૂછ્યે અન્ય મહર્ષિપત્નીઓ સંગાથે અદિતિને એ સંભળાવે છે'; એમ ને ?

રા : (કાન દધને) અરે ! ત્યારે તો વાટ જોવી જાઇશે કથાના અવસર સૂધી.

મા : (રાજને નિહાળીને) મહેન્દ્રના પૂર્વજને નિવેદન કરવા જઈ આવું ત્યહાં સૂધી, આયુષ્મન ! આ અશોક વૃક્ષના થડ કને થોભિયે.

રા : જોવી ત્યારી ધારણા. (કહી થોભે છે.)

મા : આયુષ્મન ! રજા લઉં છું હું. (કહી જાય છે.)

રા : (શુભ શુકન થયાનું સૂચવીને)

૧૩. ના મનોરથની આશા, કાં બાહુ ! ફરકે વૃથા ?

પૂર્વે તરછોડ્યું ભાગ્ય મહાદુઃખે ફરી મળે.

(નેપથ્યમાં)

નહિ; આવળો થા મા. કેમ ? ગયો જ ને પાછો પોતાના સ્વભાભ ઉપર ?

રા : (કાન દધને) ભોમકા જ ન હોય આ અવિનયની: તો

કોને વળી વારે છે એ ? (શબ્દઅણુસારે નિહાળીને, વિરમયથી)

અરે ! ને કોણ હશે ખરે ! એ તાપસીઓએ વારેલો

અબાલજીવનો એ બાળકો ?

૧૪. અર્ધું ધાઓ, અને માથી વિછોડયે ચાળવીખર્યો,

સિંહબાલ બલાત્યારે ખેંચે છે એ રમાડવા.

(પછી પ્રવેશે છે ઉપર વર્ણવ્યાં કાર્ય કરતાં તાપસીઓ સંગાથે બાળક.)

બાલ : મ્હોં ઉઘાડ, સિંહ ! ત્યારા ઠાંત ગણું.

પહેલી તાપસી : ઉઠાંછળો ! અમારે સન્તાન સરિખડાં
પ્રાણીઓને કેમ પજવે છે ? સાચે ! વધતાં જાય છે
ત્હારાં તો તોફાન. સ્થાને જ છે ખરે ! ઋષિજને ત્હને
દીધેલું સર્વદમન એવું નામાલિધાન.

રા : ને કેણુ જાણે કેમ આ બાલમાં, ઔરસ પુત્રની પેઠે,
પ્રોવાય છે મ્હાં મન ! ખરેખર ! મ્હારી અપુત્રતા જ
વત્સલતા રૂપે ઢળે છે.

બીજી તાપસી : આ સિંહણી તુજપેં તરાપ મારશે હો-જો
એના બાળકાને નહિં છોડે તો.

બા : (હસીને) અહોહો ! બહુ જ જાણે જહી ગયો હું !
(નીચલો હોડ કહાડી દાખવે છે.)

રા : ૧૫. મહાન તેજનું બીજ બાલ આ ભાસતો મ્હને;
અગ્નિ શું તણુખારૂપે ઇન્ધણાં માગતો ઉભો !

૫૦ તા : બાળ ! આ ન્હાનકડા મૃગરાજને છોડ. બીજું
ત્હને રમવાનું આપું.

બા : કચ્છાં છે ? ઘો તો. (કહી હાથ પ્રસારે છે.)

રા : શું ચક્રવર્તીનાં લક્ષણે એ ધારે છે ? એમ જ. એનો

૧૬. લોભન્ત વસ્તુની પ્રીતે પ્રસારિયો

સોહે છ કર અંગુલિઅન્થીથી ચૂંચ્યો;

નવપ્રભાતે નવરંગ પૂર્યું એ

પહેલું ફૂટયું પાંખડીખાંધ્યું પદ્મ શું ?

બી૦ તા : સુવ્રતા ! બોલ માત્રથી ફેસલાવવાનું નહીં બને
એને. તું જા; મ્હારી પર્ણકુટીમાં માર્કંડેય ઋષિકુમારોનો
રંગરંગેલો માટીનો મોર છે: એને એ આણી આપ.

૫૦ તા : વારૂ. (કહી જાય છે.)

બા : આનાથી જ ત્હાં સુધી રમીશ.

(કહી તાપસીને નિહાળી રહી હસે છે.)

રા : ખરેખર ! કેડ થાય છે મહને આ અળવીતરાના.

૧૭. ઝંખાય હન્તકળીઓ અમથાં જ હાર્યે,

ને બોલડે અધુકડે રમણીય બોલી;

બોળે મહડયાનું કરતા પૂત તેડતા કે

હા ! થાય ધન્ય જન અંગરજે રજાનાં.

તાપસી : ભલે ! મહને એ બહતો નથી. (આબુઆબુ નિહાળીને)

કેણુ છે અંહી ઋષિકુમારો ? (રાજને નિરખીને) કલ્યાણુ-

મુદ્રાળા ! અંહી આવશે જરા ? ને છોડાવશે છોડાવવી

મુશ્કેલ આ બાથમાંથી બાળખેલમાં જકડેલ બાળ મૃગરાજને ?

રા : (પાસે જઈને સ્મિતથી) અરે ઓ મહર્ષિપુત્ર !

૧૮. યોગ્ય સંયમ ત્હને જ જન્મથી;

આમ આશ્રમવિરોધી વર્તને

કાં બગાડ સુખધામ પ્રાણીનાં ?

—જેમ નાગબચલાં જ ચન્દન.

તા. કલ્યાણુમુદ્રાળા ! નથી એ ઋષિકુમાર.

રા : મૂર્તિ સમોવડી એટા જ એની બાપે છે એ. સ્થાન-
આધારે મહેં તો ધાર્યું 'તું' એવું.

(વિનવ્યા પ્રમાણે કરતાં બાળકનો સ્પર્શ પામીને, આત્મગત)

૧૯. આ કેકના યે કુળની કળીને

અડયે ઉઠે છે સુખ અંગ મહારે;

તો જેહને એ ઉછર્યો ઉછંગે,

કરે ન ત્હને ઉર શાન્તિ શી શી ?

તા : (બન્નેને નિહાળીને) આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !

રા : આર્યે ! શું છે એવડુંક વળી ?

અં. ૭, પા. ૧૨૨

તા: એકરૂપ જ છે આ બાળકની ને આપની આકૃતિઓ:
એ ને વિસ્મય થાય છે કે અપરિચિત છતાં ચે આપ શું
કહ્યાગરે છે.

રા: (બાળકને લાડ લટાવતો) ને એ જો મુનિકુમાર નથી,
તો પછી કિયું છે એહનું કુળ ?

તા: પુરુવંશ.

રા: (આત્મગત) મહારા જ કુલનો ને શું ? ! એથી જ ખરે !
એનામાં ધારે છે આપ મુજ અણસાર. એ જ છે અમ
પૌરવોનું અન્તિમ કુલવ્રત.

૨૦. પૃથિવી પરિરક્ષવા યુવામાં

રસઅધિકા ભવને નિવાસ માણે:

પછીથી વ્રતધારી એ યતિના

તરુમૂળિયાં જ બને છે ધામ ધીંગાં.

(જાહેર) ને વળી પોતા મેળે તો મનુષ્યોથી અહીં
કચ્છાંથી ખેડોંચાય ?

તા: કહ્યાણ્ણસુદ્રાણા બાપે છે એમ જ છે. અસરાસંબંધથી
એની જનનીએ અહીં દેવપિતાને તપોવને એને પ્રસન્ન્યો છે.

રા: (મુખ વાળીને) હાશ ! આ બીજું આશાકિરણ. (પ્રકાશ)
અને એ મહાદેવી ક્રિયા નામના રાજર્ષિનાં રાણી થાય ?

તા: કેાણ એ ધર્મપત્નીના છાંડાણ્ણહારનું નામે ઉચ્ચરવાનું
ધારે ?

રા: (સ્વગત) આ કથા તો ખરે ! જાણે મહારી જ ન હોય !
તો જરા આ બાળકની માતાનું નામ પૂછી જોઈ. કે—
નહીં, નહીં; આયોચાર નથી પરદારા શું વ્યવહાર.

તા: (માટીનો મોર હાથમાં લેઈ પ્રવેશીને) સર્વદમન ! આ
શકુન્તલાવણ્યને જો !

બા: (દષ્ટિ નાંખીને) કચ્છાં છે મારી મા ?

બ. તા: ભળતા નમોઆરે છેતરાયો એ માથેલો.

બી: તા: બાળ ! આ માટીના મોરની રમ્યતા તું જો, એમ હું તો ભાણું છું.

રા: (આત્મગત) શું ? શકુન્તલા એની માતાનું નામ ? ને ન હોય વળી નામાભિધાનમાં એ મળતાપણાં ? ને રખેને-મૃગ-જળની પેઠમ-નામનું કથને મહારા ખેદને કાજે જ ન હોય !

બા: મા ! મ્હને આ કલ્યાણુમોર ગમે છે. (કહી રમકડું લે છે.)

પ. તા: (વિલોપીને ઉદ્વેગથી) અરે ! રક્ષામાદળિયું એને કાંડે નથી દેખાતું.

રા: મા-ઉદ્વેગ મા કરો. એ તો આ એના સિંહબાળના બથ-મર્દનમાં પડી ગયું છે. (કહી લઈ આવવા ન્દય છે.)

બ. તા: મા અડશો, એને મા અડશો. શું ? લીધું ચ તે એહ ?

(કહી વિરમયથી હૈયેમૂકયા હાથે પરપરને નિહાળી રહે છે.)

રા: શાને માટે વારતાં 'તાં મ્હને ?

પ. તા: સાંભળિયે, મહારાજ ! આ છે અપરાજિત નામની ઔષધિ: એના જાતકર્મને અવસરે ભગવાન મારીયે દીધેલી. માતાપિતા કે પોતા વિના અન્ય કેા એને કદી લોંચપડી એ લે નહીં.

રા: ને લે તો ?

પ. તા: તો તે સર્પ થઈને ત્હને ડંખે.

રા: ત્હમ્ને કદી એ નજરે દીઠું છે આનું એ રૂપાન્તર ?

બ. તા: અનેક વેળા.

રા: (હર્ષથી આત્મગત) કેમ જાણે પૂરેપૂરા ભરાતા મુજ મનોરથને અભિનન્દતો ન હોઉં ! (કહી બાળને પંપાળે છે.)

અં. ૭, પા. ૧૨૪

બીજી તા : સુમતા ! ચાલ. આ વૃત્તાન્ત વ્રતપરાયણા શ-
કુન્તલાને જઈને કહીએ.

(કહી નય છે)

બા : મૂકો મ્હને કે મા કને જાઉં.

રા : પુત્ર ! મહારી સંગાથે જ માતાને અભિનન્દજે.

બા : મહારા પિતા તો દુઃખ્યન્ત છે-ત્હમે નહીં.

રા : (હસીને) આ વિવાહ જ એની સાખ પૂરે છે.

(પછી પ્રવેશે છે એકવેણીધારિણી શકુન્તલા.)

રા : ‘ રૂપાન્તરઅવસરે પણ હતી ત્હેવી જ રહી સર્વદમનની
ઔષધી ’ એ સાંભળીને યે મ્હને ન પડી આશા મહારા
સૌભાગ્યની. અથવા સાનુમતીએ કહ્યું તેમ હોય તો
સંભવે ય તે.

રા : (શકુન્તલાને વિશોધીને) અયે ! એ જ આ મહાદેવી શકુન્તલા.

૨૧. વસનો ધૂળધૂસરાં ધરેલી,

તપ ઝાંખું મુખ, બાંધી એકવેણી;

મુજ નિષ્કુરનું ય વિરહનું તે

વ્રત પાળી વડું રહોય શુદ્ધશીલા

શ : (પશ્ચાત્તાપશીકા રાજને પેખીને) ન ખરે ! આર્યપુત્ર જ
હોય ને જાણે ! નહિ તો તો કોણ એ અત્યહારે મંગલ
રક્ષામાહળિયાળા મહારા બાળકાને અંગે અડકાડીને રાજે ?

બા : (માતા કને જઈને) મા ! આ કોક પુરુષ મ્હને ‘ પુત્ર ’
કહીને આલિંગે છે.

રા : પ્રિયે ! કૂરતાથી જ મ્હેં ત્હને તરછોડી’તી. ત્હેનું યે
અનુકૂળ પરિણામ નીપજ્યું. કારણ કે અત્યહારે ત્હેં
મ્હને ઓળખ્યો પેખું છું છું.

૨૧ : (આત્મગત) હૈયા ! ધીરજ ધર, ધીરજ ધર. મત્સરઉતરી
મુજ શું દૈવ અનુકમ્યા દાખવે છે. આર્યપુત્ર જ
ખરે ! છે આ.

૨૧ : પ્રિયે !

૨૨. મોહતમસૂને સ્મૃતિએ

ફેડયો, સન્મુખ સુમુખિ ! ઉભી આ તું;

બ્રહ્મ ઉતર્યે લાઘ્યે

શશીને રોહણ રાણીને યોગ.

૨૩ : જય હો ! જય હો ! આર્યપુત્રનો—(એમ અડધું બોલી
અધુરૂંધી વિરમે છે.)

૨૧ : સુન્દરી !

૨૩. એ આંસુડે રૂંધેલા એ ‘જય’ શબ્દે જીત્યો જ હું;
કાં કે હોઠભીડયું ફીફું વીવણું દીડું’ તું મુખ.

ખા : મા ! કોણ છે એ ?

૨૧ : બાળ ! ત્હારા ભાગ્યવિધાતાને પૂછ. (રડે છે.)

૨૧ : (શકુન્તલાને પાંચ પડાને)

૨૪. સુતનુ ! ઉરથી નાકાયાનો અભાવ ઉતાર તું;

શું કહું ? મનનો ત્હારે સંમોહ મુજ બળિયો હતો;

તમસૂંબિયા પ્રાયઃ વર્તે છ એમ શુભે ય તે:

અહીં લહી જ તરછોડે ફૂલમાળ અન્ધા શિર પડી.

૨૧ : ઉઠિયે, આર્યપુત્ર ! ઉઠિયે. નક્કી મ્હારાં પુણ્યના આડ-
કોટ શું કેા પૂર્વકૃત્ય તે દિવસે ફળવાનું હશે; એથી કયા-
મીણા એ આર્યપુત્ર મુજ શું રસનઠોર નીવડયા.

(રાજા ઉઠે છે.)

અને કચ્છાંથી આર્યપુત્રને સાંભરી આવી આ દુઃખભાગિણી ?

૨૧ : ‘ખેદનું’ શબ્દ ઉખાડી નાંખીને કહું છું કે

૨૫. મોઢે જ મ્હેં સુતતુ ! અશ્રુ ઉવેળ્યું પૂર્વે,
ને હા ! પડી અધર ઝંખવતું' તું જેહ,
કંઈ વાંકી પાંપણપરોવ્યું જ અશ્રુ ત્હાંકે
એ લ્હોઈ આજ થઈ છું પરિતાપમુક્ત.

(કલા પ્રમાણે કરે છે.)

શ : (નામમુદ્રા જેખીને) આર્યપુત્ર ! આજ એ મુદ્રિકા.

રા : આ મુદ્રિકા સાંપડયે સ્મૃતિ યે સાંપડી.

શ : કરમું કીધું એણે કે આર્યપુત્રની પ્રતીતિને જ અવસરે
એ ફર્લાલ નીવડી.

રા : તો તો હવે ઋતુસંયોગના ચિહ્નરૂપે શોભવા ઘો
વેલીને ફૂલ.

શ : નથી એનો વિશ્વાસ મ્હને. આર્યપુત્ર જ એને ધારે.

(પછી પ્રવેશે છે માતલી.)

મા : ધન્ય ઘડી ! ધર્મપત્નીના સમાગમે ને પુત્રમુખદર્શને
આયુષ્યમાન મ્હોરેલા છે.

રા : મીઠાં રૂળ આવ્યાં મુજ મનોરથને. માતલિ ! ન્હોતા
જાણતા શું ખરે ! મહેન્દ્ર આ વૃત્તાન્તને ?

મા : (હસીને) અમરેશથી શું અજાણ્યું છે ? ચાલો, આયુ-
માન ! ભગવાન મારીચ આપને દર્શન દે છે.

રા : શકુન્તલા ! આંગળીએ લે પુત્રને. ત્હને આગળ કરીને
ભગવાનનાં દર્શને જવા ઇચ્છું છું.

શ : લજાઈ છું કંઈ આર્યપુત્ર સંગે વડિલ સમીપે જતાં.

રા : એ યે આચરવું પડે કલ્યાણપ્રસંગે. ચાલ, ચાલ.

(સર્વે ચાલે છે.)

(પછી પ્રવેશે છે અર્ધાસને અદિતિ બેઠેલાં છે એવા મારીચ.)

મા : (રાત્રને નીહાળીને) દક્ષપુત્રિ !

૨૬. આગે ધપે તું-સુતને રણમોખરે જે,
ભત્તો ભૂમંડલ તણો દુબ્યન્ત તે આ;

જેના ધનુથી નિષ્કર્મણતા જ પામી

શશુગાર રૂપ બન્યું ઇન્દ્રનું તીર્થું વજ્ર.

અ : આકૃતિ જ ઉચ્ચારે છે પ્રભાવ એમનો.

મા : આયુષ્મન! આ પુત્રસ્નેહ નિર્ઝરતાં ચક્ષુઓથી દેવકુલના
માતાપિતા આયુષ્માનને અવલોકે છે. ત્હેમની કને પધારો.

રા : માતલી !

૨૭. ધારે બાર કલા જ સૂર્ય-મુનિઓ કહે ત્હેનું જે કારણ,
ભર્તા જન્મવિયે ત્રણે ભુવનનો-જે યજ્ઞભાગેશ્વર;

ને જ્યાં સ્થાન પરમ સ્વયંભૂ પુરુષે લીધ જન્મવા, એ જ આ
જોડું દક્ષમરીચિથી જનમ્યું-જે બ્રહ્માથી પેઢી બીજી.

મા : એમાં કહેવાનું શું ?

રા : (કને જઈને) બન્નેયને ઇન્દ્રઆજ્ઞાર્થી દુષ્યન્ત પ્રણમે છે.

મા : વત્સ ! ચિરંજીવ હો ! ને પૃથ્વીને પાળજે.

અ : વત્સ ! રથનો રોકણુહારો મા હજો !

શ : બાળકા સંગાથે હું ચે પાયવન્દના કરું છું.

મા : વત્સે !

૨૮. મહેન્દ્ર સરિખો સ્વામી, સુત જયન્ત સમોવડો;
ત આશિષ ત્હને બીજી શોભે, શચી સમી તું હો !

અ : લાડકી ! સ્વામીની બહુમાનવતી થજે. ને આ દીર્ઘાયુ
બાળકો ઉભય કુલને આનન્દનારો થજે. એસો.

(સર્વે પ્રણમપતિ કરતાં બેસે છે.)

રા : (એકએકને નિર્દેશીને)

૨૯. ધન્ય શકુન્તલા સાધ્વી, આ સપૂત, અને ત્હમે !

શ્રદ્ધા ધન વિધિની એ ત્રિમૂર્તિ એકઠી મળી !

રા : ભગવન્ ! પ્હેલી પામ્યો મનોરથસિદ્ધિ, ને પછી પામ્યો
દર્શન.એથી અપૂર્વ જ જાણ્યો ખરે ! આપનો કૃપાભાવ.કારણકે

અં. ૭, પા. ૧૨૮

૩૦. ખેલું ઉગે ફૂલ, પછી ફળે ફળ,
ખેલાં મહડે મેઘ, પછી પડે જળ;
એ માળ છે કારણકાર્યની, છતાં
પ્રસાદી ખેલ્લી, પછી તમ પ્રસન્નતા.

મા : વિધાતાઓ એમ જ પ્રસન્ન થાય.

રા : ભગવન ! આ આસાધારિણીને ગાન્ધર્વવિવાહ વિધિથી
હું પરણ્યો. કંઈક કાળ વીત્યે ભાંડુઓએ આણ્યે
સ્મરણશિથિલતાથી નકાર્યે અપરાધી છું આપના સ-
ગોત્રી પ્રજ્ઞ મહર્ષિ કણ્વનો. પછી વીંટી દીઠે સાંભરી
આવ્યું કે તહેમની દુહિતાને હું પરણ્યો છું. એ સૌ
વિચિત્ર જેવું મ્હને તો લાગે છે.

૩૧. સમક્ષ દીઠે 'ગજ આ ન' થાય,
ગયા પછી તેહ પડે જ જ્ઞાન્તિ;
પછી પદો પેખી પ્રતીતિ પામે;
એવા હતા મુજ મનના વિકારો.

મા : વત્સ ! દૂર હો ત્હારા અપરાધની શંકા. સંમોહ જ
ત્હને થયો હતો. સાંભળ —

રા : ધ્યાનથી સાંભળું છું, મહામુનિ !

મા : જ્યેહારે અધસરાતીર્યથી ઉતરી દેખીતી જ વિહૂવળી
શકુન્તલાને લેઈને મેનકા અદિતિ કને આવી ત્યેહારે જ
ધ્યાનમાં જાણી ગયો હું કે દુર્વાસાના શાપથી આ તપ-
સ્વિની સહધર્મચારિણી તરછોડાઈ છે, અન્યથા નહિ. ને
એ શાપ આ મુદ્રિકાદર્શને શમવાનો હતો.

રા : (ઉઠા શ્વાસ લઈને) હાશ. આ વેણથી હું છૂટયો.

શા : (સ્વગત) આર્યપુત્રે નહિ, દૈવે અકારણે તરછોડો'તી મ્હને.
નથી બળી શાપાચાનું એ મ્હને કંઈ સાંભરતું. અથવા

મહેને પડયો હોય તહો ચે તે શાપ મુજ વિરહસૂના હૈયા-
ળીની જાણમાં ચે નથી. એથી જ સખીઓએ સૂચવ્યું
હશે મહેને ભતાંને મુદ્રિકા દાખવવાનું.

મા : વત્સે ! જીવનનાં ફળ ફળ્યાં. તો હવે સકલધર્મચારી પ્રત્યે
ન તહારે રોષ ઘટે. જો:

૩૨. તુજને નકારી સ્મૃતિભંશી નઠોર શાપે,
ઉતર્યો તમસ પતિની તું પ્રભુતા ચ પામી;
મેલે છવાઇ અરિસો છબિ ના ઝીલે જ,
ને શુદ્ધ દર્પણતલે પટ છે ઉઘારો.

રા : ભગવાને ખરૂં ભાખ્યું.

મા : વત્સ ! કંઈ અભિનંદ્યોને તહમે વિધિવત્ અમે જાતકર્મ
કરેલા શકુન્તલાના આ પુત્રને ?

રા : ભગવન ! એ જ મહારી ખરી વંશપ્રતિષ્ઠા છે. (કહીને
ખાળને હાથથી ગ્રહે છે.)

મા : એવો જ થશે એ. એને ચકવતી જ સ્હમજાશે આપ.
જૂવો:

૩૨. રથે વણુરોડલે સ્થિર ગતિથી સિન્ધુ ઉતરીને
કરી નિઃશત્રુ તે પૃથિવિ જીતશે સમ દ્રીપની;
અંહી આ પ્રાણીને હમી હમી લીધું 'સર્વહમન,'
જગે લેશે તે ચે 'ભરત'નું ખિરદ લોકભરણે.

રા : ભગવન્તે સંસ્કાર કીધે એ સૌની અમે આશા રાખિયે
છીએ.

આ : ભગવાન ! એમની દુહિતાને મનોરથ સાંપડયાનું કણ્વ
મહર્ષિને ચે જરા કહાવેને ? પુત્રીવત્સલ મેનકા તો
અંહી જ ફરતી રહે છે.

શ્ર : (આત્મગત) મહારો જ મનોરથ ભગવતીએ ભાખ્યો.

મા : તપઃપ્રભાવથી પ્રત્યક્ષ જ છે સમજું ચે તેઓશ્રીને તો.

અં. ૭, પા. ૧૩૦

રા : એથી જ ખરે ! મુજ શું અતિક્રોધ્યા નહિં હોય મુનિશ્રી.

મા : ત્હોં એ એમને પ્રિય તો મ્હારે પાઠવવું જ જોઈશે.

કોણ-કોણ છે રે ?

(પ્રવેશીને)

શિષ્ય : ભગવાન ! હું છું.

મા : ગાલવ ! અત્તેહારે જ આકાશમાર્ગે જઈને મુજ વચનથી
મહર્ષિ ઠણવને પ્રિય પહોંચાડ કે પુત્રવતી શકુન્તલાને
એ શાપ ઉતર્યો, ને સ્મૃતિલાઘ્યા દુબ્યન્તરાજે પાછી
સ્વીકારી છે ત્હોંને.

શિ : જેવી આજ્ઞા ભગવાનની. (કહી નય છે.)

મા : વત્સ ! ત્હમે ય તે નિજ પુત્રપત્ની સંગાથે મિત્ર મહેન્દ્રને
રથે વિરાજીને નિજ રાજધાનીએ સિધાવો.

રા : જેવી ભગવાનની આજ્ઞા.

મા : અને વળી

૩૪. ઘનદ તમ પ્રજાને વર્ષાને માગી વૃષ્ટિ,
મહદ રચી ત્હમેં એ રીઝાને ઇન્દ્ર યજ્ઞે;
વીતી શત યુગમાલા એમ અન્યોન્ય રીઝી
ઉભય જગત પામે કીર્તિ કીર્ધી કૃપાની.

રા : ભગવન ! યથાશક્તિ શ્રેયસ્ કાજે મથીશ હું.

મા : વત્સ ! શું આપવું વળી પ્રિય કંઈ હું ?

રા : આથી એ પર પ્રિય કંઈ છે શું ? છતાં એ ભગવાન
જો પ્રિય કરવા ઇચ્છતા હો તો આ કરો :

(ભરતવાક્ય)

૩૫. પૃથ્વીશ સૌ જગતહિતે પ્રવર્તજે !

સરસ્વતી શ્રુતિવિદને વધારજે !

સ્વયંભૂ ને જ સકલવ્યાપી શક્તિના

મ્હારો પુર્નભવ પણ શંભુ ટાળજે !

(સર્વ નય છે.)

